

T.C

HARRAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

KELÂM BİLİM DALI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

**USÛL-U SELÂSE BAĞLAMINDA ERZURUMLU
İBRAHİM HAKKI'NIN MARİFETNAME Sİ**

Esra GÜLHAN

ŞANLIURFA-2019

T.C

HARRAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

KELÂM BİLİM DALI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

**USÛL-U SELÂSE BAĞLAMINDA ERZURUMLU
İBRAHİM HAKKI'NIN MARİFETNAMESİ**

Esra GÜLHAN

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi M. Cüneyt GÖKÇE

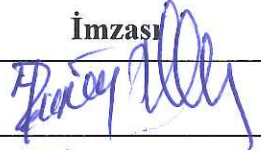
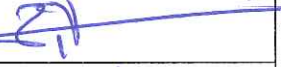

ŞANLIURFA-2019

T. C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

TEZ ONAY SAYFASI

Enstitünüz Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı öğrencisi 115203004 numaralı Esra GÜLHAN'ın hazırladığı "Usûl-ü Selâse Bağlamında Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Marifetnâmesi" konulu **yüksek lisans** tezi ile ilgili tez savunması, 08/11/2019 tarihinde, saat 11:00'de yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABUL (başarılı) olduğuna oybirliği/oy çokluğu ile karar verilmiştir.

08/11/2019

Sınav Jürisi	Unvan, Adı Soyadı	Kanaati	İmzası
Danışman	Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Cüneyt GÖKÇE	KABUL	
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Yasin KAHYAOĞLU	KABUL	
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Yusuf HAKLI	RSD	

Bu tezin Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında Yapıldığını ve Enstitümüz Kurallarına Göre Düzenlendiğini Onaylarım.

20.04.2020

Prof. Dr. Şevket ÖKTEN
Müdür

- Not: a) Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan alıntılar, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.
b) Tez, HÜBAK'tan Bilimsel Araştırma Projesi mali destek Almıştır Almamıştır

HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ORJİNALLİK RAPORU VE BEYAN BELGESİ

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ

Adı-Soyadı	Esra GÜLHAN
Öğrenci Numarası	115203004
Enstitü Anabilim Dalı	Temel İslam Bilimleri (Kelam)
Programı	Tezli Yüksek Lisans
Başlık (Türkçe)	Usûl-ü Selâse Bağlamında Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Marifetnamesi

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yukarıda başlığı belirtilen Yüksek Lisans Tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 66 sayfalık kısmına ilişkin, 17/04/2020 tarihinde şahsım/danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, benzerlik oranı % 29'dur.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları dahil,
- 2- Kaynakça dahil
- 3- Alıntılar dâhil
- 4- 6 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yukarıda bilgileri verilen tezli/tezsiz lisansüstü programlarda seminer, dönem projesi, tez vb Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından kabul edilen lisansüstü orijinallik raporu alınması uygulama esasları ile belirlenen azami benzerlik oranlarını aşmadığını ve bütün bilgilerin, akademik kurallara uygun olarak toplanıp sunulduğunu, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı, blok şeklinde alıntılar yapmadığımı ve tüm alıntılarının bilimsel atıf kuralları çerçevesinde kaynağını gösterdiğimi, Yükseköğretim kurulu bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesi ile Harran Üniversitesi bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesinin 8. maddesinde yer alan etik ihlallerden her hangi birisinin yer almadığını, etik ihlal tespiti halinde, Enstitü yönetim kurulunca, diplomamın iptal edilmesini kabul ediyorum.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

17/04/2020
Esra GÜLHAN

Yukarıda yer alan raporun ve beyanın doğruluğunu onaylarım. 17/04/2020
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Cüneyt GÖKÇE/Danışman

ÖZET
USÛL-U SELÂSE BAĞLAMINDA ERZURUMLU İBRAHİM
HAKKI'NIN MARİFETNAMESİ

GÛLHAN, Esra

Yüksek Lisans Tezi

Kelâm Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi M. Cüneyt GÖKÇE

Kasım, 2019, 66 sayfa

Bu çalışmada 18. yüzyılda yaşamış olan büyük mütefekkir Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın (1703/1798) Marifetname adlı ansiklopedik eserinde geçen İslam'ın üç temel esası olan usul-i selâse ile ilgili olarak ortaya koymuş olduğu kelami görüşler ele alınmıştır. İslam ilmine dair çeşitli eserler kaleme almış olan İbrahim Hakkı, dini ve pozitif ilimlerde saygın bir yer edinmiş büyük bir ilim adamı ve mütefekkirdir.

Bu konuyu seçmemizde bize kaynak olan Marifetname adlı eser içerik ve üslubunun özgün olması bakımından bu çalışmanın konusunu oluşturmuştur. Araştırmamızı üzerinde yoğunlaştırdığımız Marifetname, çok yönlü bir eserdir ve bu esere dair pek çok çalışma da mevcuttur ancak bu eser üzerinde birçok çalışma yapılmış olmasına rağmen tespit edebildiğimiz kadarıyla itikadi yönden incelenmemiş, müstakil bir çalışma yapılmamıştır bu sebeple de bu çalışmamızda İbrahim Hakkı'nın Marifetname'sindeki Kelami unsurları ele almaya çalıştık.

Bu araştırmada Ehl-i sünnet inancının temelini oluşturan kelami inanç sistemi ve İbrahim Hakkı'nın bu Kelami görüşleri karşısındaki ilmi konumu ele alınmıştır. Bu çalışmanın konusu İbrahim Hakkı'nın Kelam ilmi ile alakalı görüşlerinin bir araya getirilmesi ve değerlendirilmesinin yapılmasıdır. Bu çalışmanın temel amacı İslam dünyasına eserleriyle büyük katkı sağlayan

İbrahim Hakkı'yı tanıtmak onun Kelam konularına getirdiği orijinal yaklaşımlarını tespit ederek fikirlerini İslam dünyasının istifadesine sunmaktır.

Bu çalışmada öncelikle Marifetname hakkında genel bir bilgi verilmiş daha sonra İbrahim Hakkı'nın hayatı ve eserleri inceleme konusu yapılmıştır. Sonra da sırasıyla İlahiyat Nübüvvet ve Sem'iyat konularına ilişkin yaklaşımlarına yer verilmiştir. Bu çalışmayla İbrahim Hakkı'nın kelami konulardaki görüşleri tahlil ederek ilim dünyasına yaptığı tesir tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu yapılan çalışma bir yönüyle 18. yüzyıl İslam coğrafyasının itikadi anlayışına da ışık tutmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Erzurumlu İbrahim Hakkı, Marifetname, Usul-i selase, Kelam, İlahiyât, Nübüvvet, Sem'iyat.

ABSTRACT
MARİFETNAME IN THE CONTEXT OF USÛL-U SELÂSE

GÛLHAN, Esra

Master's Thesis

Department of Kalam

Advisor: Asst. Prof. Dr. M. Cüneyt GÖKÇE

November, 2019, 66 pages

In this study, the theological opinions put forward by a great thinker, İbrahim Hakkı, who lived in the 18th century, which are related to the “Usul-ü selâse” of Islam mentioned in his encyclopaedic work *Marifetname* have been assessed. Authoring several works about Islamic science, İbrahim Hakkı is a great scholar and thinker who gained a prominent position in both religious and empirical sciences.

This invaluable source has become our main topic in that it is rich in content and has a unique tone. The book on which we focused our research is versatile and has been subjected to several studies, though they did not analyze it in terms of faith and no self-contained study exists, thereby leading us to handle this work with reference to Kalam.

In this study, the Kalam belief system which makes up the core of the followers of Mohammad as well as İbrahim Hakkı's scholar position in the face of Kalam science are to be analyzed. The main purpose of this study is to introduce İbrahim Hakkı, who contributed greatly to the Islamic world with his works, to identify his original approaches to Kalam issues and to present his ideas to the benefit of the Islamic world.

Beginning with a general outline of *Marifetname*, the study includes İbrahim Hakkı's biography besides his works, followed by his approaches to divinity (Theology), being a prophet (Nubuwwah) and afterlife (Semiyat), respectively.

Making an analysis of İbrahim Hakkı's opinions about the topics in Kalam, it is aimed to identify their impacts on the world of Islam, shedding new light in a sense on 18th century belief system of the Islamic world.

Keywords: Erzurumlu İbrahim Hakkı, Marifetname, Usul-uselase, Kalam, Theology, Prophecy, Sam'iyat.

**USÛL-U SELÂSE BAĞLAMINDA ERZURUMLU İBRAHİM
HAKKI'NİN MARİFETNAMESİ**

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY BELGESİ	III
ORİJİNALLİK RAPORU VE BEYAN BELGESİ	IV
ÖZET.....	V
ABSTRACT.....	VII
KISALTMALAR	XI
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İBRAHİM HAKKI'NİN HAYATI,ESERLERİ VE İLMİ ŞAHSİYETİ

1.1. HAYATI	5
1.2. ESERLERİ	9
1.2.1. Ana Eserler.....	9
1.2.1.1. Divan	9
1.2.1.2. Mârifetnâme	10
1.2.1.2.1. Marifetname'nin Takdimi	10
1.2.1.2.2. Marifetname'nin Konuları	11
1.2.1.3. İrfâniyye	13
1.2.1.4. İnsâniyye	14
1.2.1.5. Mecmûatü'l-Meânî	14
1.2.2. Diğer Eserler	14
1.2.2.1. Tuhfetü'l-Kirâm	14
1.2.2.2. Nuhbetü'l-Kelâm	14
1.2.2.3. Meşâriku'l-Yûh	14
1.2.2.4. Sefînetü'r-Rûhmin Varidatı'l-Fütûh	15
1.2.2.5. Kenzü'l-Fütûh	15
1.2.2.6. Defînetü'r-Ruh	15
1.2.2.7. Rûhu's-Şürûh	15
1.2.2.8. Ülfetu'l-Enâm	15

1.2.2.9. Hey'etü'l-İslâm	15
1.2.2.10. Urvetü'l-İslâm	16
1.3. İLMÎ ŞAHSİYETİ	16

İKİNCİBÖLÜM

USÛL-U SELÂSE BAĞLAMINDA MARİFETNAME

1. İLAHİYÂT.....	20
1.1. Allah'ın Varlığı	20
1.2. Âlemin Hüdusu	22
1.3. Allah'ın Sıfatları.....	24
1.3.1. Selbî Sıfatlar.....	26
1.3.2. Sübuti Sıfatlar	26
1.3.2.1. Hayat	26
1.3.2.2. İlim	27
1.3.2.3. Semi	28
1.3.2.4. Basar.....	29
1.3.2.5. İrâde.....	29
1.3.2.6. Kudret.....	30
1.3.2.7. Kelam	31
1.3.2.8. Tekvin	32
1.4. Rızık	32
2. NÜBÜVVET.....	34
2.1. Bütün Peygamberlere İmanın Gerekliliği	34
2.2. İnsanların peygamberlere olan ihtiyacı	36
3. SEM'İYYAT.....	38
3.1. Kıyamet Alametleri.....	39
3.2. Berzah Âlemi	41
3.3. Haşr	44
3.4. Mizan	45
3.5. Sual.....	46
3.6. Sırat	47
3.7. Şefaât.....	48
3.8. Cennet ve Cehennem	49

3.9. Ru'yetullah	51
SONUÇ.....	53
KAYNAKÇA.....	56

KISALTMALAR

a.s.	: Aleyhi's-sel ân
b.	: Bin, ibn
bk.	: Bakınız
c.	: Cilt
(c.c.)	: Cellecel âuh
Çev.	: Çeviren
<i>DİA</i>	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
<i>DİB</i>	: Diyanet İşleri Başkanlığı
h.	: Hicr î
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
m.	: Milad î
ö.	: Ölüm tarihi
r.a.	: Radıyallahûanh
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallâhu 'Aleyhi ve Sellem
<i>TDV</i>	: Türkiye Diyanet Vakfı
Trc.	: Tercüme, tercüme eden
thk.	: Tahkik eden
t.y.	: Basım tarihi yok
v.	: Vefatı
vb.	: Ve benzeri
v.d.	: Ve devamı
y.y.	: Basım yeri yok

GİRİŞ

Allah tarafından peygamberler aracılığıyla insanlara bildirilen, dünyada ve âhirette insanları mutluluğa ulaştıracak hayat şekli, itikadî ve amelî bir nizam olan İslamiyet, akıl sahibi olan insanlar tarafından kendi tercihleriyle bizzat hayırlı olan şeylere götürmeyi amaçlayan ilahi bir kanundur. İnsanlara verilmiş nimetlerin en başında gelen İslamiyet insanları hidayete erdirerek ebedi mutluluğa ulaşmalarını amaçlar.

Kelam ilmi ise İslami ilimler içinde insanlığın ebedi mutluluğunu gaye edinen ilimlerin başında olduğu İslam âlimleri tarafından benimsenen bir husus olmuştur. Bu gayeyi amaç edinen âlimler İslam tarihi boyunca var olmuştur.

İslam ilimlerini tarihi boyunca bu ilimlere hizmet eden âlimler var olmuş, insanların istifade etmesi için çeşitli eserler vücuda getirmişlerdir. Erzurumlu İbrahim Hakkı da katkı sağlayan âlimlerden biri olup birçok eser kaleme almıştır. Bu çalışma İbrahim Hakkı'yı tanıtmak ve Marifetname adlı eserindeki çeşitli konuları barındırmasının yanı sıra kelam konularına getirdiği yaklaşımı, fikirlerini ilim dünyasına sunmaya çalışılmıştır.

Kelam ilmi, İslam inanç sistemi içerisinde en önemli konuları ele alan ve bir müslümanın nelere ve ne şekilde inanması gerektiğini belirleyen ilmin adıdır. Zira diğer dini ilimler kelam ilmine dayanır. Kelam ilmi Allah'ın varlığını, nübüvvetin hak olduğunu ve ilahi kitapların gönderildiğini ispat etmedikçe diğer ilimlerden söz edilebilir. Ayrıca yaşadığımız dönem göz önünde bulundurulursa kelam ilminin bugün geçmiş çağlara nispetle daha ehemmiyet gösterilmesi gereken bir ilim olduğu ortaya çıkmıştır.

Bu çalışma kelam ilminin önemini, çağımız insanının inanç noktasında en çok ihtiyaç duyduğu konuları kendine has bir üslupla ele alan İbrahim Hakkı'nın bu konuları ele alış tarzını ve kelam ilmindeki yerini belirlemeye gayret ettik. Araştırmamızı üzerinde yoğunlaştırdığımız Marifetname adlı eserin muhtevasının çok yönlü oluşu bu esere dair birçok çalışmanın mevcudiyetini göstermiş ancak kelam konularına dair müstakil bir çalışma yapılmamış olması bu konuyu seçmemizde etken olmuştur.

Çalışmamızın temel amacı Ehl-i Sünnet inancının temelini oluşturan kelami inanç sistemini ve İbrahim Hakkı'nın bu kelami görüşler karşısındaki ilmi konumu ve bakış açısını ele alarak yöntemini tespit etmeye çalışmaktır.

Bu çalışmada İbrahim Hakkı'nın tanıtılması hedeflenmiş onun fikirlerini ilim dünyasının dikkatine sunulmaya ve görüşlerini tahlil etmeye çalıştık. Öncelikle genel bir bilgi verilmiş daha sonra İbrahim Hakkı'nın hayatı ve eserleri inceleme konusu yapılmış sonra da sırasıyla ilahiyat, nübüvvet ve sem'iyyat konuları ile ilgili görüşlerine yer verilmiştir. Çalışmanın sonunda ise genel bir değerlendirme yapılmıştır. İbrahim Hakkı'nın ilim dünyasına yaptığı tesir tespit edilmeye çalışılmıştır.

Allah'ın bizlere bahsettiği sayısız nimetler içinde en önemli yeri işgal eden, şüphesiz ki İslamiyettir. İslami ilimler içinde kelim ilmi bütün dini hükümlerin temelini teşkil ettiği en şerefli ilim olarak âlimlerce benimsendiği önemli bir husustur. Âlimlerin asırlar boyu meydana getirdiği eserler kemiyet ve keyfiyet bakımından zenginlik teşkil etmiştir. 18. yy. da yaşamış olan Erzurumlu İbrahim Hakkı da Marifetname gibi bir eser yazarak İslam ilminin istifadesine sunmuştur.

Eserin muhteva ettiği bahisler, tertip bozulmadan klasik kelim kitaplarının planına göre bölümlere ayrılmıştır.

İslam yolunu şaşırması, aradığını bulamamış ve böyle çaresizliğe düşmüş insanoğluna, değerini sonsuza kadar yitirmeyecek hükümleri cömertçe sunmuş ve onlara şifa olmuştur.

Kelâm ilmi; İslam inanç sistemi içindeki en önemli konuları ele alan ve bir Müslümanın nelere inanması, inandığı şeylerin ne şekilde olması gerektiğini belirleyen bir ilimdir.

İbrahim Hakkı'nın eserleri üzerinde birçok ilmi çalışma yapılmış olmasına rağmen tespit ettiğimiz kadarıyla itikadî yönden incelenmemiş, müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Bu sebeple bu çalışmamızda İbrahim Hakkı'nın Marifetname'sindeki Kelami unsurları ele aldık.

Bu çalışma bir yönüyle 18. yüzyıl İslam coğrafyasının itikadi anlayışına ışık tutmaktadır. Eserde geçen bazı efsane ve hurafelere dayanan bilgileri ele alıp İbrahim

Hakkı'nın nazarında tahlil edip üç temel esas üzerinde değerlendirmeye tabi tutmak amaçlanmaktadır.

Dünyada, insana dair meselelerin en önemlisi iman konusudur. Aynı zamanda toplumsal ve ferdi olarak ortaya çıkan bütün olumsuzlukların yegâne ve en önemli sebebi de imana ait konuların yeteri kadar özümsemiş hayata geçirilmeyişinden kaynaklanmaktadır. İslam'ı anlamak ve yaşamak onu hayat pratiği haline getirmek İslam'ın temel inanç esaslarını bilmekle ve bunu doğru kavrayabilmekle mümkün olur.

İnsan; içinde bulunduğu hayatı, olayları, en önemlisi kendisini anlamlandırmak, varlık gayesini bilmek ister. Dindarlığını bilinçli olarak yaşayan herkes dini değerlerin hayatımıza bir anlam kattığını bize hayat için bir plan ve hedef sunduğunu ve yol gösterdiğini, içimizdeki boşluğu doldurduğunu, hayatımızı zenginleştirdiğini, geleceğe yönelik bir bakış kazandırdığını bilir. Bu bağlamda insan kendini ve varlık gayesini anlamlandırmak ister. Bu anlamlandırma sürecinde her insan kapasitesine göre kendisini ve kâinatı anlamaya dair bazı sorular sorar. Bizde de insanın zihnini meşgul eden bu tür soruların önemini göz önünde bulundurarak çalışmamızın esas konusunu oluşturan inanç esaslarını Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Marifetname'sini esas alarak onun bu konuya getirdiği görüşlerini değerlendirmeye gayret gösterdik.

İman, Allah Teâlâ'dan getirdiği kesin olarak bilinen hükümler hususunda Hz. Peygamber'i (s.a.v.) tasdik etmek, O'nun haber verdiği şeyleri tereddütsüz kabul edip, bunların gerçek ve doğru olduğuna gönülden inanmak demektir.¹ İnsan bu iman esaslarını her zaman tereddütsüz bir şekilde tahkiki ve diri tutmak zorundadır. İman kişiyi bütün varlığının tek sahibi Allah'a muhatap kılması ve ona bağlaması itibari ile insana huzur ve şeref veren büyük bir güç merkezidir. Bu İman sayesinde insan yaratıcısına bağlanır. Aynı zamanda iman: insanı insan eden, insanın içindeki dar sınırlarından kurtarıp onu dışındaki âlemlerle bütünleştiren, gününü aydınlatan bir yaşam dinamiğidir. Bir şeye inanmak demek o şeyin doğru olduğuna kesin kanaat getirmek demektir.

¹ Saim Kılavuz, *İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011), 35.

İslam'ın her bir inanç esasının pratik yansımasının olduğu, bu esasların salt bir düşünsel hareket olmadığının gösterilmiş olması insanları doğru inanç ve pratiğin hayattaki davranışlarını ve erdemli yaşamayı ve âhirette de ebedi mutluluğa ulaşmaya yardım etmek gibi bir gayesi olduğu bilinmektedir. Bu ana ilkelerini belirleyip temellendiren bir disiplin olan inanç esasları; Allah'ın varlığını ve birliğini peygamberlerin ve âhiretin gerçekliğini bilmeyi amaçlar.

İbrahim Hakkı'nın çok yönlü bir âlim olduğu bilinen bir gerçektir. Ancak onun itikadi bağlamındaki özellikleri üzerinde durulmamıştır. Ayrıca Allah'ın varlığı, peygamberlik kurumu âhiret ahvali gibi konularda insanların bigâne kalacağı konular değildir. Bu sebeple biz de bu çalışmamızda çok zengin bir kişiliğe sahip olan İbrahim Hakkı'nın iman esasları, nübüvvet meselesi ve âhiret konularını ne tür orijinal yorumlar getirdiğini tespit etmeye çalıştık. Onun gaybi bilgiyle elde edilecek bilgilere farklı yaklaşımı sayesinde insan ufkunu genişleten bakış açısını irdeledik.

Bu çalışmamızda kelam ilminin önemini, insanın pratik hayatında en çok ihtiyaç duyduğu iman konularını İbrahim Hakkı'nın bakış açısıyla inanç esaslarını ele alış tarzını incelemeye gayret gösterdik. Özellikle Marifetname adlı eseri üzerinde yoğunlaştık. Yazarın konuya getirdiği orijinal fikirlerini bir araya getirdik.

Elinizdeki bu çalışmamız iki bölümden müteşekkildir. Çalışmamızın birinci bölümünde mütefekkirin hayatını ve eserlerini tetkik ettik. Marifetname adlı eserini içerik olarak ele alıp sonra da İbrahim Hakkı'nın eserini usul-i selâse bağlamında kelâmî konuları ele almaya gayret gösterdik.

İlahiyat bahsinde Allah'ın varlığı, birliği ve sıfat ve fillerini ele aldık.

İkinci esas konu olan nübüvvet bahsinde ise peygamberlik kavramı, peygamberlere iman konusunu ele aldık.

Sem'iyat bahsinde âhiret hayatına derinlemesine bir bakış açısıyla ele alarak ölümlü başlayan ebedi hayatın nasıl yaşanacağı, mahşer, sırat, hesap, cennet-cehennem gibi konuları işledik

BİRİNCİ BÖLÜM

İBRAHİM HAKKI'NIN HAYATI, ESERLERİ VE İLMİ ŞAHSİYETİ

1.1.HAYATI

Erzurumlu İbrahim Hakkı, 18. yüzyılda yaşamış, bilim adamı, mutasavvıf, şair ve bilge bir insandır. 18 Mayıs 1703'te Erzurum, Hasankale'de dünyaya gelmiştir.²

İbrahim Hakkı, Marifetname'de geçen bir beytinde kendi doğum tarihini şöyle açıklamıştır:

“Hicretin tarihi bin yüz on beş oldu ol bahâr
Kal'a-i ahsen'de İbrahim Hakkı toğduzâr”³

Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın soy kökleri hakkındaki rivayetlerden anlaşıldığına göre babası Derviş Osman Efendi'nin ataları on birinci yüzyılda Bağdat'a yerleşmiş akıncı Türklerinden olup, Moğol istilası sonrasında Hasankale'ye hicret etmiş bir ailedir.⁴ Annesi Hasankale'nin Kındığı Köyü'nden Şeyhoğlu diye bilinen Dede Mahmud'un kızı Şerife Hanife Hatun'dur. Şerife Hanife Hatun'un soyunun Hz. Peygamber'e kadar ulaşmakta olduğu rivayet edilmektedir.⁵ İbrahim Hakkı'nın babası Derviş Osman Efendi, aralıklı olarak 30 yıla yakın eğitim almış bir kişidir. Ondan bahsederken, babasının manevi bir huzur aradığını, kendisinin doğumuyla birlikte feraha kavuştuğunu fakat bu arayışının tam olarak geçmediğini, bunun üzerine kendine bir mürşit bulmak için Hasankale'den Erzurum'a giderek burada mutasavvıf ve bilginlerle tanıştığını anlatır.⁶ Beş yıl kadar Erzurum'da kalan İbrahim Hakkı, yedi yaşına geldiğinde annesini kaybeder. Bunun üzerine babası Derviş Osman Efendi, İbrahim Hakkı'yı amcalarının yanına bırakarak Siirt, Tillo'da

² Âmil Çelebioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998), 1; Şakir Diclehan, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı* (İstanbul: Er-Tu Mat., 1980), 13; İsmet-Sefercioğlu Binark, Nejat, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1977), 5.

³ Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme* (Erzurum: İbrahim Hakkı Hz.'nin Camii ve Külliyesini Yaptırma ve Yaşatma Derneği, 1980), 514.

⁴ Hayrani Altıntaş, *Mârifetnâme'de Tasavvuf* (İstanbul: Cimtay Mat., 1981), 25.

⁵ Çelebioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, 1; Binark, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası*, 5.

⁶ Mustafa Çağrıncı, “İbrahim Hakkı Erzurûmî” mad., *DİA.*, (İstanbul: TDVY, 2000), XXI: 305.

bulunan Şeyh İsmail Fakirullah'ın yanına gider. İbrahim Hakkı, 9 yaşına gelince amcası Ali Çelebi onu babasının yanına götürür. İsmail Fakirullah'ın yanında 9 yaşında ilim tahsiline başlar. İbrahim Hakkı, babasının ölümüne kadar Tillo'da yaşar.⁷Babasının ölümünden sonra 17 yaşındayken İbrahim Hakkı, Erzurum'a geri dönerek amcası Molla Muhammed'in evinde yaşamaya başlar.

Erzurum müftüsü Hâzık Mehmed Efendi'den Arapça ve Farsça dersleri okur. Erzurum'da 8 yıllık bir ilim tahsilinden sonra İsmail Fakirullah'ı ziyaret etmek için tekrar Tillo'ya gider. Burada tasavvufî bir hayat sürdüren İbrahim Hakkı, İsmail Fakirullah'ın vefatı üzerine tekrar Erzurum'a geri döner.⁸

İlk evliliğini otuz üç yaşında iken Firdevs Hanım ile yapar. İsmail Fehim ve Ahmed Naimî adlı iki oğlu dünyaya gelir. 1738 yılında Yukarı Habib Efendi Camii İmam-Hatipliğini yaparken ilk hac vazifesini fa eder.⁹Hac dönüşü Ömer Hayyam, Ferîduddin Attâr, Sadî Şîrâzî, Nizâmî-i Arûzî gibi şairlerin şiirlerinden seçmeler yaparak kendi iki manzumesini de ilave ederek geniş hacimli bir eser olan “*Lübbü'l-kütüb*” isimli bir antoloji meydana getirir.¹⁰

1742 yılında ikinci evliliğini Fatma hanım ile yapar. Üçüncü evliliğini Belkis hanım ile yapan İbrahim Hakkı'nın, bu evlilikten Gülsün adında bir kızı ve Mehmed Şakir adında bir oğlu olur.

Dördüncü evliliğini ise Züleyha hanım ile yapar ve bu evlilikten de Osman ve Nedim adında iki oğlu olur.¹¹

İbrahim Hakkı, 1747 yılında İstanbul'a gider ve I. Mahmut tarafından saraya davet edilir. Padişah tarafından yakın bir ilgi ve alaka görür. Sarayda bulunduğu dönem zarfında sarayın kütüphanesinden iyi bir şekilde istifade etmiştir. “*Mârifetnâme*” adlı eserinin hazırlanmasında edindiği malzemelerin ve sarayda kazanmış olduğu bilgi birikiminin katkısı büyük olmuştur.

İbrahim Hakkı, 1753 yılında İstanbul'dan ayrılır ve Erzurum'daki Abdurrahman Gazi zâviyedarlığı'na getirilir. Bir yıl sonra küçük boyutlu eserler

⁷ Mehmet Suat Demir, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Risaleleri* (Erzurum: Aktif Ofset Mat., 2004), 28-29.

⁸ Çağrı, “İbrahim Hakkı Erzurûmî”, XXI: 305-306.

⁹ Çelebioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, 3.

¹⁰ Çağrı, “İbrahim Hakkı Erzurûmî”, XXI: 306.

¹¹ Çelebioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, 4.

yazmaya başlar. Asıl büyük eserlerini İstanbul'a yaptığı ikinci seyahatinden sonra yazmaya başlar. İkinci seyahati dönüşünde Hasankale'de "*Mârifetnâme*" adlı eserini kaleme alır.¹²

İbrahim Hakkı, 1762 yılında Erzurum'daki evini ve eşyasını oğlu İsmail Fehim'e, Hasankale'deki evi ile Erzurum Gez Mahallesi'nde bir bostan tarlasının yarısını altı yaşındaki oğlu Mehmed Şakir'e bağışlamıştır. Bir yıl sonra üçüncü kez Tillo'ya gitmiştir. İsmail Fakirullah'ın ölümünden sonra oğulları Hamza Ganiyullah ve Mustafa Fâni onun yerini almışlardır. Tillo'ya geldikten sonra şeyhin çocukları İbrahim Hakkı'nın ölen hanımı Fatma'nın yerine, onu Fakirullah'ın torunu Fatma Az îe ile evlendirmişlerdir. 1763 yılında ise Erzurum'daki hanımı Züleyha ve hocası Mehmed Hâzık Efendi vefat etmiştir.¹³ İbrahim Hakkı bu dönemde ikinci hac ziyaretini kayın biraderi Mustafa Fâni ile birlikte yapmışlardır. İbrahim Hakkı, bu yolculuk esnasında çeşitli ilim merkezlerinde özellikle Halep, Şam, Mekke, Medine ve Kudüs gibi şehirlerde ünlü bilginlerle karşılaşmış ve pek çok konu hakkında müzakereler yapmışlardır.¹⁴ İbrahim Hakkı, hac dönüşünde kendisini doğrudan Erzurum'a götürmek için, eşi Firdevs hanım tarafından gönderilen oğlu İsmail Fehim ile Halep'te karşılaşmış birlikte Tillo'ya gitmişlerdir. Yol emniyeti olmadığından bir yıl Tillo'da kalmışlardır. Aynı yıl İbrahim Hakkı, Fatma hanımdan Hanife isminde bir kız çocuğu dünyaya gelir. İbrahim Hakkı'nın soyu bu kız çocuğundan Tillo'daki torunları ile devam etmektedir.

1766 yılında oğlu Ahmet Naîmî'yi kaybetmesi üzerine oğlu İsmail Fehim'i annesinin yanına geri gönderir. Bir süre sonrada kendisi Erzurum'a geri döner. Bir yıl sonra yaptığı üçüncü ve son hac yolculuğu sonrasında hanımı Firdevs hanım vefat eder. Bunun üzerine Hasankale'deki Belkis hanım ve oğlu Muhammed Şakir'in yanlarında kalmaya başlar. Burada iki üç yıl kaldıktan sonra 1771 yılında oğlu İsmail Fehim ile birlikte dördüncü ve son kez Tillo'ya gider. Artık çok sevdiği Tillo'da son yıllarını geçirecektir. Son yıllarında Fatma Azîze Hanım'dan Şemsâ Ayişe isminde bir kızı olur. İbrahim Hakkı'nın ölümünden sonra bu kızı da genç yaşta vefat

¹² Diclehan, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı*, 15-16.

¹³ Çelebioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, 6.

¹⁴ Diclehan, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı*, 17.

etmiştir.¹⁵İbrahim Hakkı'nın, 77 yaşında olmasına rağmen kuvvetli bir hafızaya sahip olduğu söylenir. 32 yıl önce kendisine verilmiş olan Abdurrahman Gazi zaviyadarlığı konusunda oğulları ile Cebeli Bekir oğlu Şeyh Mahmut isimli bir kişi arasındaki anlaşmazlığı zihninde not ettiği İstanbul'daki kütük defterine ait bilgileri bir mektupla kaleme alarak gerekli yerlere ulaştırmış ve konuyu bu şekilde çözmüştür.¹⁶

İbrahim Hakkı, 1775 baharında hastalanır. Bir müddet sağlığı normale döner. Daha sonra yeniden rahatsızlanır. 1778 yılında Tillo'daki eşi Fatıma Azîze hanım vefat eder. Eşinin ölümünden sonra İbrahim Hakkı'nın rahatsızlığı daha da artar.

İbrahim Hakkı, miladi 22 Haziran 1780 tarihinde Tillo'da vefat etmiştir.¹⁷Vefatı, Hicri tarih olarak 19 Cemaziyelahir 1194'tür.

İbrahim Hakkı, vefatından iki yıl önce yazdığı vasiyetnamesinde mezar yerinin tespitine dair bilgileri vermektedir.

“Eğer şeyhimin köyünde ölürsem onun kubbesi altına beni gömmeyiniz. Onun ayak tarafı evlâdı için kalan bölümdür. Beni babam Osman Efendi'nin kabrinin arkasındaki sahraya defnedin” demiştir. Ancak şeyhin oğlu Mustafa Fânî Efendi, İbrahim Hakkı'yı çok sevdiği şeyhinden ayırmamak için babasının türbesine gömdürmüştür.

İbrahim Hakkı'nın oğullarından İsmail Fehim babasının ölümü ardından önce Mısır'a sonra da Hindistan'a gitmiş ve 1783'te orada vefat etmiştir. Oğulları Yusuf Nedim 1797 yılında, Şakir Muhammed ise 1798 yılında vefat etmiştir.¹⁸

¹⁵ Çelebioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, 7-8.

¹⁶ Diclehan, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı*, 18.

¹⁷ Binark-Sefercioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası*, 6; Diclehan, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı*, 18; Altıntaş, *Mârifetü'nne'de Tasavvuf*, 29.

¹⁸ Çelebioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, 7-8.

1.2. ESERLERİ

Müellifin yaşadığı dönem olan insanlığın bilim ve kültürde büyük atılımlar gerçekleştirdiği ve icatların olduğu bir çağdır. Erzurumlu İbrahim Hakkı, sınırlı imkânlarla rağmen bu gelişmeleri iyi takip etmiştir.¹⁹

O, böyle bir dönemde, muhtelif konularda küçük büyük eserler kaleme almıştır. İbrahim Hakkı, eserlerini Türkçe, Arapça ve Farsça olmak üzere telif, tercüme, nazire, iktibas ve intihab (seçme) yoluyla meydana getirmiştir.²⁰

İbrahim Hakkı'nın eserlerinin sayısı hakkında farklı görüş ve ifadelere rastlanmaktadır. Eserlerinin sayısı muhtelif kaynaklarda 39-40, başka bir kaynakta ise 58 olarak belirtilmiştir. Ancak kendisi eserlerinin sayısını 15 olarak “İnsâniyye” adlı eserinin sonunda yazdığı bir makalede belirtmiştir. Eserlerin sayısındaki bu farklılıklar, bazı eserlerin bölümlerinin müstakil bir eser gibi yazılmasından ve eski gelenek olarak yazarın hayatı ve eserleri gibi bilgilere yer vermeyişinden kaynaklanmaktadır.²¹ Müellifin eserleri Ana ve Evlat eserler olmak üzere ikiye ayrılır.

Ana eserler; *Divan (ilahiname)*, *Marifetname*, *İrfaniye*, *İnsaniye*, *Mecmuatü'l-Meani* olmak üzere 5 tanedir.

Evlat eserleri ise şunlardır; *Tuhfetü'l-Kiram*, *Nuhbetü'l-Kelam*, *Meşâriku'l-Yûh*, *Sefîne-i Nûh*, *Kenzü'l-Fütûh*, *Definetü'r-Rûh*, *Rûhu's-Şurûh*, *Ülfetü'l-En'am*, *Urvetü'l-İslâm*, *Hey'etü'l-İslâm* olmak üzere 10 tanedir.

Çeşitli ilimlere dair eserler kaleme alan İbrahim Hakkı'nın tespit edebildiğimiz eserleri şunlardır:

1.2.1. Ana Eserler

1.2.1.1. Divan

Müellifin ilk eseri olduğunu söylediği “*Divan*”ı, 1755 yılında oğlu İsmail Fehim için yazmıştır. Yazdığı manzumelerde bütün üyle tasavvuf ve tasavvufî aşkı

¹⁹ Diclehan, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı*, 18.

²⁰ Çelebioğlu, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı*, 23.

²¹ Çelebioğlu, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı*, 23-24.

anlatılmaktadır.²² Yazarın Türkçe olarak yazdığı ilk eser olma özelliğini taşıyan Divan, 230 sayfa olup, ilk otuz sahifesi dua, diğer kısmı 8 kaside bir aşknâme ve bir na't ihtiva etmektedir.²³ Ayrıca eserin başında ve sonunda birer şiir bulunmaktadır. Önsöz mahiyetinde olan ilk şiirinde, divanın mahiyeti ve tertip tarihi hakkında bilgiler verilmiştir. Gazellerini dini tasavvuf îkarakterde olması sebebiyle “*ilahinâme*” veya “*vahdetnâme*” diye nitelendirmiştir.²⁴

Divan; 30. sahifeden itibaren ilahin âme ile başlar ve 185. sahifede tamamlanır. Daha sonra onun “*tevfiznâmesine*” ve tasavvufî diğer şiirlerine rastlanır. Şiirlerinde “*Nur-î Mahz*”, “*Hâdim-i Aşk*”, “*Hakk’a Rıza*” mahlaslarını kullanmıştır.

En sonda ise küçük bir risale olan “*Visalnâme*” ile Nakşibendîlik hakkındaki övgü dolu sözler sarfetmiştir.²⁵

1.2.1.2. Mârifetnâme

1.2.1.2.1. Marifetname'nin Takdimi

Müellifin en meşhur eseri olma özelliğini taşıyan Marifetname, Osmanlı döneminde en çok okunan eserler arasında yer almıştır. Ayrıca ansiklopedik mahiyette olan bu eser bir çok ilim dalını da içermektedir.

Marifetname, başta ahlak ve tasavvuf konularına yer veren çok yönlü bir eserdir. Bu eserin yazılış amacını müellif “*Men arefe*” düsturu olarak belirtmiştir. “*Men arefe nefsehu, fakad arefe Rabbehu*” Kişinin yaratıcısını tanıması, kendi nefsinin tanımasına bağlı olduğunu ve nefsinin tanıyan kişinin, Rabbini de tanıması anlamına gelen bu söz İbrahim Hakkı için Marifetname'nin yazılış gayesidir. Bu düstura göre insanın yaratıcısını bilmek için yaratıldığını, yaratıcıyı bilmek nefsi bilmeye, nefsi bilmek ise kişinin hem kendi maddi varlığını hem de fiziki âlemi bilmesine bağlı olduğunu dünya ve ahiretin insan için, insanın da yaratıcısını bilmesi için yaratıldığını söylemiştir.²⁶ Bu konuda İbrahim Hakkı şöyle bir beyit yazmıştır:

²² Erzurumlu İbrahim Hakkı, *D vâ n* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, Yayınlayanlar: K ülek ç-Karabey, 1997), 14.

²³ Altıntaş, *M ârifetn âme'de Tasavvuf*, 36.

²⁴ Çelebioğlu, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı*, 27.

²⁵ Altıntaş, *M ârifetn âme'de Tasavvuf*, 36.

²⁶ İbrahim Hakkı, *Marifetname*, 1: 11.

Ârif oldur kim görür nefsin bilir Hakkı hemen

Ol ki nefsin bilmedi bunda hem anda kör olur

“Nefsini bilen ve hemen Hakkı gören Ârifdir, nefsinin bilmeyen kör olur Hakkı g öremez”²⁷ diye buyurmuştur.

Marifetname, her kesim tarafından anlaşılabilir ve herkesin faydalanabileceği bilgilerin bulunduğu bir eserdir. Müellifin bu eseri oluştururken 400 farklı kitaptan faydalandığını belirtmiştir.

İbrahim Hakkı'nın bu eseri oğlu Ahmed Naimi için yazdığı, oğlunun şahsında okuyucularına eserden çıkaracağı sonuçları, alacağı dersleri özet halinde bildirmektedir.

1.2.1.2.2. Marifetname'nin Konuları

Muhtelif konulardan müteşekkil ansiklopedik bir eser olan Marifetname; bir önsöz, üç fen ve bir sonsöz olmak üzere 5 bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler bab, fasıl ve nev'i adı altında alt başlıklara ayrılmıştır.

Dört fasıldan oluşan önsözde âemin yaratılışı, melekler, cennet-cehennem, güneş, ay, yıldızlar, Hz. Âdem'in yaratılışı ve kıyamet alametleri gibi konular yer almaktadır. Bu bölümde hadis ve tefsir ehline isnad ederek çoğunluğu hurafelerden oluşan eski kozmografya bilgilerine yer verilmiştir. Eserin önsözü tamamen dini niteliktedir.

Birinci bölüm Fenn-i Evvel'dir. Bu bölüm 3 bab ve 24 fasıldan oluşur. Allah'ın varlığını birliğini anlattıktan sonra yalın ve birleşik cisimleri madenleri bitkileri ve nihayet insanı anlatır. İsbat-ı vacib, akıllar, nefis, felekler, mahlûkatın ve insanın tek âmülü, geometri, aritmetik, astronomi, astroloji, klimatoloji ve âemin küre şeklinde oluşuna dair ayetlerden deliller getirerek âemin kuruluş ve işleyişi ve 7 gezegen hakkında geniş bilgiler vermiştir. Ecsam-ı sufliyye (ay altı dünyası) ve Kopernik Sistemi ve eski astronomi hakkında değişik şekiller ve cetveller kullanmıştır. Ayrıca bunları uygulamalı olarak da izah etmiştir. Bu bölümün amacı

²⁷ İbrahim Hakkı, *Marifetname*, 4:153.

dış âlemi bütünüyle anlamaktır. Birinci bab hesap ilmi ve hendese bahislerini içermektedir.

İkinci bölüm Fenni Sani'dir. Bu bölüm 5 bab ve 18 fasıldan meydana gelir. Burada anatomi ve fizyoloji gibi ilimler yer almaktadır. Eser ayrıca insan bedenini estetik bakımından incelemiş ve beyitlerle anlatmıştır. İbrahim Hakkı eserinde anatomi, kâinat-insan ilişkisi, insandaki zahiri ve bâtinî kuvvetler ve hisler, beden yapısı ve karakter arasındaki münasebetler, kadınlardaki güzellik hususiyetleri, rüya tabirleri, cinsellik, hamam, yeme-içme, giyinmenin ve süslenmenin âdap ve erkânı, nefesler, organların çalışması, sinir ve damarlar hakkında geniş bilgiler vermiştir. Aynı zamanda ölümün fazileti ve ruhun bedenden ayrılmasıyla ilgili konular yer almaktadır. Bu bölümle insanın kendisini tanıması amaçlanmıştır.

Üçüncü bölüm ise Fenn-i Salis'tir. Dini, ilahi ve felsefi içerikli bir bölümdür. Bu bölüm 5 bab ve 27 fasıldan oluşmaktadır. Bu bölümde Kur'an ve sünnete ittibâ etmenin önemi, dünyanın geçiciliği, bekâ âleminin önemi ve Allah'a gönül bağlamanın gerekliliği, feyiz, irfan, akıl-kalp münasebeti, Sünnî tasavvuf anlayışı ve "Tefvîznâme" adını verdiği otuz bir beyitlik manzume yer alır. 116 beyitlik manzume ile akaid hakkında bilgiler, ardından temizlik hükümleri ve namaz hakkında bilgi verilmiştir. Evliyaya ait ilim, evliyanın üstün vasıfları ve kerametleri, nefsin mertebeleri ve son olarak Şeyhi İsmail Fakîrullah'tan bahseder.²⁸

Ayrıca uzlet, zikir, tevekkül, rıza ve sabır gibi konuların yanı sıra marifetullah ve muhabbetullah gibi konular da yer almaktadır. Bu bölümün gayesi ise insanın marifetullahı bulmasıdır.

Son bölüm ise 4 fasıldan oluşmaktadır. Bu bölüm aynı zamanda ahlak ve törebilim olarak da geçmektedir. Hz. Peygamberin güzel ahlakına vurgu yapılarak birçok âyet, hadis, meşhur söz sıralanmış ve farklı sınıflara mensup kişilerin davranışlarında riayet edecekleri görgü kuralları anlatılmıştır. Öğretimin yol ve yöntemini, öğrencinin üstadına karşı takınacağı tutumu, evlenme ve evlenmede aranacak kriterleri, karı kocanın birbirleriyle olan ilişkilerini çocuklarına karşı olan görevlerini, akraba, hizmetçi, komşu, dost, halk ve âlimlerle görüşüp konuşmanın

²⁸ Bekir Topaloğlu, "Mârifetnâme" mad, *DİA* (Ankara: TDVY, 2003), XXVIII: 58.

adabı yol ve yöntemi yer alır. Ayrıca çeşitli organlar vasıtasıyla işlenen günahlar tek tek sayılmış ve bunların sebepleri anlatılmıştır.

Müellif ayrıca Marifetname'de soyut-somut olarak tanımladığı konulara değinir. İbrahim Hakkı eserinde kaynağı verilmeyen birbirleriyle çelişen görüşlere de yer vermekte bir sakınca görmemiştir.

Marifetname'de astronomi, anatomi, matematik ilimlerine yer verir. Matematiği gerekli bir öncelik olarak görür. Fizik ve fizik ötesi konularını bir arada ele alır. Aritmetik, geometri, trigonometri, astronomi, fizyoloji, din psikolojisi, ahlak, tasavvuf, kelim ve eğitim gibi konulara bu eserinde yer vermiştir. Ayrıca dünyanın güneş etrafında döndüğünü dile getiren Kopernik sistemini de savunur. Dünyanın hızı ile ilgili olarak da bilgi vermektedir.

Ayrıca bu eserde Amerika'nın keşfine de yer verilmiş hatta nasıl keşfedildiğini anlatmıştır.

Müellifin yetiştirdiği öğrencilerin çizdiği haritalar ve çeşitli şekiller, zamanın şartlarının ötesinde mükemmel laboratuvarların olmadığı bir devirde meydana getirmişlerdir.

Marifetname'nin ağırlık konuları geometri, klimatoloji (gök gürültüsü yıldırım ve rüzgârın meydana gelişi) tıp ve anatomidir.

Eserin genelinde 12 ilim dalına yer verilmiş olduğu bir konu hakkındaki o konuya dair eski ve yeni görüşler bir araya getirilmiştir.

Eserde ruhi arınma dünya ve ahiret saadetinin yolları ve zamanın mürşidi kâmilini bulması tavsiye edilmektedir.

1.2.1.3. İrfâniyye

1760 yılında, Türkçe, Arapça ve Farsça olmak üzere üç dilde kaleme alınan bu eser 495 sayfadan oluşmaktadır. Birinci bölüm 220. sayfaya kadar Arapça, ikinci bölüm 420. sayfaya kadar Farsça, geriye kalan bölüm ise Türkçedir. Bu eser "*Nefsini*

bilen Rabbini bilir” söz ün ü açıklamak üzere yazılmıştır. Elli dokuz değerli eserden seçilerek derlenmiştir.²⁹

1.2.1.4. İnsâniyye

Tam adı *Mecmûat ü'l-İnsâniyye fî Marifeti'l-Vahd âniyye* olan bu eser, İbrahim Hakkı'nın antoloji türündeki eserlerindedir. Arap ça, Fars ça ve Türk çe olmak üzere üç dilde ve yüz altmış kitaptan seçilerek 1763 yılında oluşturulmuştur. Seçilen parçaların daha çok tasavvufî ve talimi olmasına dikkat edilmiştir. Bununla beraber edebi mahiyetteki örnekler de azımsanmayacak derecededir.³⁰

1.2.1.5. Mecmûat ü'l-Me âni

Ana eserlerinin sonuncusu olan bu eseri İbrahim Hakkı Erzurum'da kaleme almıştır. Çeşitli konularla ilgili manzum ve manzum olmayan parçalar ihtiva eden eserde Arapça, Türkçe ve Farsça kısımlar karışık bir şekilde verilmiştir. Bazı nüshalarında *Mecmûatü'l-Hakkı* başlığını taşıyan bu eser 1765 yılında tamamlanmıştır.³¹

1.2.2. Diğer Eserler

1.2.2.1. Tuhfetü'l-Kirâm

İbrahim Hakkı'nın Tillo'da yazdığı “Evlât Eserler”in ilkidir. Müellifin *Mecmûat ü'l-Me âni* den Arap ça ve Fars ça olarak aldığını ifade ettiği eser hakkında 1766 yılında yazıldığı dışında bilgi yoktur.

1.2.2.2. Nuhbetü'l-Kelâm

İbrahim Hakkı bu eseri 1768 yılında *Mecmûatü'l-Meânî* ve *Mârifetnâme*'den yapılan alıntılarla oluşturmuştur. Eserin aslı şu an bulunmamaktadır.

²⁹ Altıntaş, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, 36-37.

³⁰ Çelebioğlu, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı*, 33.

³¹ Çelebioğlu, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı*, 36.

1.2.2.3. Meşâriku'1-Y ûh

Bu eseri İbrahim Hakkı 1771 yılında, kendisine ait olan eserlerle birlikte bazı eserlerden de derlediği başta tasavvuf olmak üzere çeşitli konulara dair Farsça, Türkçe ve az sayıda Arapça manzumeleri içermektedir.

1.2.2.4. Sefînetü'r-Rûhmin Varidatı'1-Fütûh

Bu eser 1773 yılında müellifin, diğer bazı eserlerindeki Türkçe, Farsça ve Arapça şiirlerin kırk bölüm (vâridât) halinde derlenmesiyle ortaya çıkmıştır.

1.2.2.5. Kenzü'l-Fütûh

Tasavvufî ve didaktik mahiyetteki 1021 beyitten oluşan bu eser 1774 yılında yazılmıştır. Eserdeki bazı şiirler Arapçadan Farsçaya ve Türkçeye çevrilmiştir. Eserin sonunda dua mahiyetindeki iki manzume de yer almaktadır.³²

1.2.2.6. Defînetü'r-Ruh

1775 yılında yazılan bu eser Türkçe, Arapça ve Farsça yazılmış şiir ve nesirleri ihtiva etmektedir. Mecmuatü'l-Meânî'nin kaynaklık ettiği bu kitapta, Cilâü'l-Kulûb ve İnsan-ı Kâmil risaleleri ile üç mektup ve 400 beyitten oluşan çeşitli şiirlerde bulunmaktadır.³³

1.2.2.7. Rûhu's-Şürûh

1776 yılında Türkçe olarak hazırlanmıştır. İlahinâme'den alınmış manzumelerden oluşan olan bu eser, insanı beden îzaaflardan ayrılıp onun dışında bir hayat sürmeye insanı teşvik etmektedir.³⁴

1.2.2.8. Ülfetu'l-Enâm

1777 yılında Mârifetnâme'den faydalanılarak Arapça olarak hazırlanmış dinî konuları ihtiva eden bir eserdir. İbrahim Hakkı'nın kayın biraderi Mustafa Fânî

³² Çağrı, "İbrahim Hakkı Erzurûmî", XXI: 310.

³³ Çelebioğlu, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı*, 38.

³⁴ Altıntaş, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, 38.

Efendi tarafından yazılmış bir nüsha olup, torunlarından Celâlettin Toprak'ta bulunmaktadır.³⁵

1.2.2.9. Hey'etü'l-İslâm

İbrahim Hakkı'nın 1777 yılında Mârifetnâme'den alıntı yaparak düzenlemiştir. Eseri Arapça olarak yazmıştır. 18 tefsir ve 300 hadisten seçilmiş İslâm astronomisi hakkındaki bilgiler ve 24 bölümden meydana gelir.³⁶

1.2.2.10. Urvetü'l-İslâm

İbrahim Hakkı 1777'de Mârifetnâme'den istifade ederek hazırladığı, ağırlıklı olarak Türkçe yazılmış eserini oğlu Muhammed Şâkir için kaleme almıştır. Kur'an-ı Kerim'in büyüklüğü, tecvid kuralları, sünnete uyma, Esmâ-i Hüsnâ Hz. Peygamber'in isimleri ve hilyesi, itikad, İslâm'ın şartları, namazın şartları gibi konuları içeren on beş bölümden oluşmaktadır.³⁷

1.3. İLMİ ŞAHSİYETİ

Erzurumlu İbrahim Hakkı, 18. Yüzyılda yaşamış ve birçok eseri ile tanınmış Müslüman âimlerdenidir. Yukarıda zikredilen eserlerinden de anlaşıldığı üzere kelim, fıkıh, matematik, geometri, astronomi gibi birçok konuda eserler meydana getirmiş, çalışmalar yapmıştır.

İbrahim Hakkı, büyük Türk mutasavvıfı, filozofu, âlimi ve şairlerinden olup, hem ilim ve tasavvuf ehli arasında hem de geniş halk kitleleri tarafından bilinen bir zat olmuştur. Halk tarafından tanınmasında ansiklopedik mahiyetteki eseri Marifetname'yi Türkçe olarak kaleme almasının büyük bir tesiri vardır. İbrahim Hakkı çok yönlü bir âlim oluşunu Marifetname adlı eserinde tıp, astronomi, matematik, fizik gibi müspet ilim dallarının yanı sıra psikoloji, tarih, coğrafya ve kozmografya gibi ilimlere de önem vermesinden anlamaktayız.

İbrahim Hakkı; Kur'an, hadis, kelim gibi ilimleri bilmesinin yanında tasavvufla da bir hayli ilgilenmiş insan-ı kâmil olma özelliğini kazanmıştır.

³⁵ Binark-Sefercioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası*, 6; Diclehan, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı*, 18; Altıntaş, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, 22.

³⁶ Altıntaş, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, 38.

³⁷ Çağrı, "İbrahim Hakkı Erzurûmî", XXI:310.

İbrahim Hakkı ayrıca Türkçe, Arapça, Farsça gibi o dönemin üç önemli diliyle de şiirler yazmıştır. Şiirlerinde ilim ve ahlaki halka tavsiye etmek ve nasihat vermek için bir vasıta olarak kullanmıştır.

İbrahim Hakkı musikiyle de ilgilenmiştir. Ona göre musiki feleklerin hareketleri sırasında çıkardıkları ses ve nağmelerdir.³⁸

İbrahim Hakkı'nın eserlerinde toplum ahlakına değinmesi onun sosyolog özelliğinden olsa gerekir. Eserlerindeki tasavvufi tahlillerin bu amacı taşıması bu sebeptedir.

İbrahim Hakkı insanın ahlaki durumu ve karakterini tayin eden durumuyla ilgilenmesi sebebiyle aynı zamanda bir psikologdur. Bu özelliğini karakter tahlili yaparak göstermiştir. İbrahim Hakkı gök bilimlerden, güneş ve ayın hareketlerinden, yıldızlardan, gök cisimlerinden, klimatolojiden bahsetmesi sebebiyle aynı zamanda bir astronom ve kozmografyacıdır.

İbrahim Hakkı tıp, matematik, geometri, biyoloji gibi ilimlerde de kendini kanıtlamış bir otoritedir. İbrahim Hakkı'nın sahip olduğu pozitif ilimleri en iyi g österen eserlerden biri de, dünyaca ün yapmış “Işık Hadisesi” dir. Güneşin ekvatora dik düştüğü ve böylece gün ve gecenin eşitlendiği ekinoks günlerinde (21 mart ve 23 eylül) güneş, kendisi tarafından kurulan sistemle türbe içindeki hocası İsmail Fakirullah'ın kabri başına düşmüştür.³⁹ Onun şeyhi İsmail Fakirullah için yaptığı türbesi bu ilimlere ne kadar vakıf olduğunu göstermektedir. Yukarıda verdiğimiz bilgilere göre İbrahim Hakkı müspet ilimlerle fenni ilimleri mezcetmiş önemli bir şahsiyettir.

Müellif; eğitim, bilim ve kültürde büyük değişmelerin yaşandığı, yeni icatların ortaya çıktığı bir dönemde yaşamıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin siyasi ve iktisadi olarak çökmeye başladığı bir dönemdir. Yaşadığı dönemin sınırlı imkânlarına rağmen kendini geliştirebilmiş, keşif ve icatlardan haberdar olarak çağdaş bir anlayışla eserler meydana getirmiştir.

³⁸ Sadi Irmak, “İbrahim Hakkı ve Pozitif İlimler”, 192. Ölüm Yıldönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı (İstanbul, 1974), 14.

³⁹ Hıfzullah Eryeşil, “Işık Hadisesi”, *İdarecinin Sesi Dergisi*, (Ekim 2011), 104.

Yazarımız, ilk eğitim ve öğrenimini ayrıca ilim ve tasavvuf eğitimini de babasından almıştır. O, babasından sarf, nahv, tefsir, hadis, akâid ve fıkıh gibi dini ilimleri öğrenmiştir. İbrahim Hakkı, babasının yaşadığı manevi hayat sayesinde tasavvufa girmiştir.⁴⁰ İşte bu sebepten dolayı müellif, küçük yaşlardan itibaren tasavvufu bilerek yaşadığı için Allah sevgisini içselleştirebilmiş, bunun için de ahlâkı sevgi üzerine kurmayı manevi bir zenginlik olarak görmüştür.⁴¹

İbrahim Hakkı'nın şahsiyetinin oluşumunda asıl büyük etkiyi şeyhi İsmail Fakirullah göstermiştir. Bazı şiirlerinde şeyhine izafeten “Fakiri” mahlasını kullanmış hatta mührüne bile şeyhinin adını yazdırmıştır. Şiirlerinde ve nesirlerinde, şeyhinden ve menâkıbinden bahsetmiştir.

O'na göre bilginin en yüksek derecesi Allah'ı bilmektir. Bu bilgiye ulaşmak için de nefis ve nefsin taşıyıcısı olan bedeni tanımak gerekir. Bu sebeple İbrahim Hakkı, anatomi, astronomi, matematik ilmini gerekli görmüştür. Dolayısıyla “*Mârifetnâme*” adlı eserinde fizik ve fizik ötesi konuları bir arada ele almıştır.⁴²

İbrahim Hakkı'nın ilmi tasavvufî manada Nakşi tarikatını benimsediği hatta Marifetname'nin büyük bir bölümünü tasavvufa ve Nakşi tarikatiyle ilgili konulara ayırdığını,⁴³ ameli fıkhıta ise Hanefî mezhebinin müntesibi olduğu ve Marifetname'yi bu görüşleri esas alarak yazdığını söylemiştir.⁴⁴

⁴⁰ Çelebioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, 8-9.

⁴¹ Sâkıp Yıldız, “Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Ahlâk Anlayışı”, (Ankara: Atatürk Üniversitesi, *İslamî İlimler Fakültesi Dergisi*, 1980), 4: 137-138.

⁴² İbrahim Hakkı, *Marifetname*, 1: 152.

⁴³ İbrahim Hakkı, *Marifetname*, 2: 23

⁴⁴ İbrahim Hakkı, *Marifetname*, 1: 68.

İKİNCİ BÖLÜM

USÛL-U SELÂSE BAĞLAMINDA MARİFETNAME

Allah'ın varlığı ve birliği, nübüvvet meselesi, kıyametin vuku bulacağından bahseden ilme kelam ilmi denir. Kelam dini hükümlerin temelini teşkil etmesi sebebiyle en şerefli ilim olarak kabul görmüştür. Ayrıca kişinin imanını muhafaza etmesi, Müslüman olmamış kimselerin de şüphelerinin giderilmesi ve İslam'a girmelerini sağlamak kelamın maksadıdır. Dinimizin iman esaslarından bahseden bu ilmin ana konuları üçtür. Bu üç temel esas; ilahiyât, nübüvvet ve sem'iyat'tan oluşan usul-û selasedir.

İslam inancının üç ana esası olan usûl-u selâse akait ve kelam kitaplarının içeriğini oluşturan üç temel bölüm anlamına gelir. Mutezile kelamcılarının benimsediği usûl-i hamseye karşılık Ehl-i sünnet kelamcıları bu tabiri kullanmıştır.

Âlimler Kur'an-ı Kerim'de ilgili ayetlerin⁴⁵ yanı sıra Cibril hadisinden⁴⁶ hareketle belirledikleri altı iman esasını inceleme ve araştırma kolaylığı sağlamak amacıyla üçe indirgemişlerdir. Bunlar ulûhiyet, nübüvvet ve âhiret merhalelerine dair esaslar olup akait ve kelam kitaplarının ana planını oluşturmuş ilgili eserlerde ilahiyât, nübüvvet ve sem'iyat başlıkları altında yer almıştır.

İlahiyat bahsinde; Allah'ın varlığı, birliği, sıfatları ve fiilleri; yani Allah'ın yarattığı varlık âlemi ve onunla olan ilişkisi konu edilir.

İkinci temel esas olan Nübüvvet bahsinde peygamber kavramı ve peygamberlere iman, nübüvvetin gerekliliği işlenir.

Üçüncü esas olan Sem'iyatta dünya hayatının bitimiyle başlayacak olan âhiret hayatı, kıyamet alametleri, mahşer, mizan, hesap, cennet-cehennem gibi konular ele alınır.

Kelam ilminin ana konularından olan usûl-u selâse'yi ilahiyât bahsinden başlayarak sırayla bu üç temel konuyu İbrahim Hakkı'nın konuya dair görüşlerine dayanarak ele alacağız.

⁴⁵ Bakara 2/177-285; Nisa 4/136.

⁴⁶ Müsned, İman, 21; Buhari, "İman", 37; Müslim, "İman", 1

1. İLAHİYÂT

1.1. Allah'ın Varlığı

1.1.1 Allah'a İnanmanın Lüzûmu

Varlıklar içerisinde seçkin ve üstün kılınmamıza rağmen, var olmamız ve varlığımızı sürdürmemiz çoğunlukla kendi dışımızdaki şartlara bağlıdır. Bu sebeple insan yaşadığı evreni merak etmiştir. Onu bu merak ve arayışa iten sebep, yaratılışında bulunan bir takım kabiliyetlerdir.⁴⁷ Her olayın bir nedeni olması gibi evreninde bir nedeni olmalı buradan hareketle kâinatı yaratan bir varlığın olması fikri insan aklının kolayca ulaşabileceği bir sonuçtur. İnsanın bu arayışına kulak vermesi onu inanmaya sevk eden nedenlerden biridir.⁴⁸

İnanmak insanın doğal ve fitri bir ihtiyacıdır. İnsanın yeme ve içme gibi maddi ihtiyaçlarını karşıladığı kadar; inanmak ve inandıklarını yaşamak karşılanması gereken manevi ihtiyaçlarıdır.⁴⁹

Kelam ilminde Allah anlayışı, bütün diğer dini tasavvurları ve varlıklar arasındaki ilişki biçimlerini şekillendirdiği için büyük önem taşımaktadır.⁵⁰

İman, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Allah'tan getirdiği zarurat-ı diniyye'de O'nu tasdik edip, haber verdiği şeyleri tereddütsüz bir şekilde kalben inanmanın adıdır.

İman olmadan İslam'ın derinliği kavranamaz, anlaşılabilir. İman edilmesi gereken konular; Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, âhiret gününe, kaza ve kadar iman olmak üzere altı başlıktır.

Allah'a iman, iman esaslarının ilki ve en önemlisidir. Bütün ilahi dinlerde Allah'ın varlığı en önemli inanç esasıdır. Çünkü bütün esaslar Allah'a imana ve O'nun birliğine dayanır. Zaten insanların yaratılış gayesi de kendisini yaratan yüce varlığı bilmek ve O'na iman etmektir.

Allah'ın varlığının delili O'nun yaratmış olduğu eserlerle ve peygamberler aracılığıyla bilinebilir. Çünkü Cenab-ı Hak gözlerin göremeyeceği, onun da ötesinde insanların idraklerinden yoksun olduğu, sınırlı akıllarının algısının çok üstünde yüce

⁴⁷ Hulusi Arslan; Mustafa Bozkurt, *Sistemik Kelâm* (Ankara: TDV Yay, 2015), 125.

⁴⁸ Arslan; Bozkurt, *Sistemik Kelâm*, 126.

⁴⁹ Arslan; Bozkurt, *Sistemik Kelâm*, 126.

⁵⁰ Şaban Ali Düzgün, *Kelam El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yay, 2017), 202.

bir varlıktır. Allah'ı bize yarattığı deliller başta olmak üzere kâinat, insanın varlığı, Kur'an ve Peygamberimiz (s.a.v.) haber vermektedir.

Var olan her şeyin bir yaratıcısı vardır. Bir insan kendini ve kâinatı gözlemlediği zaman pek çok delille yaratıcının varlığını anlar ve kabul eder. Hem iç dünyasında hem de dıştaki etkenler sebebiyle sayısız işaret yaratıcısının varlığını fark etmesini sağlar.

Allah c.c. âlemi yarattı, içinde melekler, cinler ve şeytanlar gibi görünmeyen varlıkların yanı sıra bitkiler, hayvanlar, insanlar gibi görünen varlıkları da yarattı. O mülkün yegâne sahibi hükümranı olduğundan, âlemi ve içindekileri niçin yarattığını sorma imkânımız olmadığı gibi, gerçek anlamda bilme imkânımız da yoktur. Dünyevî haller ve şartlar çerçevesinde O'nun âlemi yaratmasına bir saik, illet veya muharrik aramak da aslında doğru değildir. Âlemi ve unsurlarının görünen kısmının mahiyetleri hakkında gözlem ve tecrübelerimizle bilgi sahibi olabiliriz, ancak duyularımızı aşan teknik imkânlarla dahi görme imkânımız dışında olan unsurlarının mahiyetlerini bilmemiz anca Allah'ın bize bildirmesiyle mümkün olabilir. Her şeyin bilgisi, yaratılış hikmeti O'nun katındadır. Bize bildirdiği kadarını bilebiliriz.

Allah'ın varlığına inanmak hem kolay hem de fitridir. Çünkü bütün insanların içinde yaratılıştan gelen bir yöneliş vardır. Ayrıca kâinattaki düzen de Allah'ın varlığının en açık delilidir. Aynı zamanda kâinattaki düzen yaratıcının tek oluşunu da zorunlu kılar aksi halde kâinata kaos hâkim olurdu.

İnsanın temel ihtiyaçlarından biri inanmaktır. İnsan güven içinde olmak ister bu duygu da inanmakla kendine vücut bulur. Ayrıca inançlı kişi dünyada kendisini güven ve huzur içinde bulur.

İnsan aklının kâinatın insan kudretiyle kurulması ve işletilmesinin imkânsız olduğunu bunun çok ötesinde ütün bir varlığın kurucu olduğunu idrak eder. Bu kâinatın tesadüfî olarak bir araya gelmediği gibi idamesi de tesadüfî olarak devam edemez insan aklı bunu kabul etmektedir. Kâinatın bir işleticisi bir devam ettiricisi vardır. Allah tektir ondan başka bir yaratıcıyı kabul etmez. İkilik olması durumunda kâinata kaos oluşur ve galebe çalan bir yaratıcı vasfı ise yaratıcıya yakışmayacağı için bunun mümkün olmayışını bunu ispat eder niteliktedir.

İbrahim Hakkı bu konuda insanın kendi vücuduna dikkatli bir şekilde baksa yaratıcısının zatını öğreneceğini söyler. Çünkü insan düşünse ki vücudundan eser yokken şu mükemmel yaratılışının esası iki damla meniden oluşmuş ete kemiğe bürünmemiş ancak sonradan şu harika vücuduna beden ve ruh giydirilmiş o zaman bir yaratıcısının olduğunu idrak eder.⁵¹ Bu yaratıcı ise kâinata ve bütün zerrelere hâkim olan ve onlara dilediği gibi tesir eden Allah'tan başkası değildir. Görünen ve görünmeyen her şeyi bilir.⁵² Her vücut, her organ ve her cüz' hep onun kudretiyledir.

İnsan bedeninin mükemmeliyetine ve organlarının yapısının inceliğine işleyişine ve faydalarına dikkatle bakıldığında yaratıcısının kudreti büyüklüğü idrak edilmiş olur. İnsan o zaman anlar ki bu ince yapılı makine duyu organları ve kuvvetleri ilim ve tekniğiyle Cenabı Hakk'ın lütuf ve inayetinin ve rahmetinin eseridir.

İbrahim Hakkı'ya göre bütün bu kâinatı yaratan Cenab-ı Hak bu yüksek eseri üzerinde düşünmeyi amaçlamış, bu âlemi sırf zatının bilinmesine vasıta olsun diye yarattığını belirtmiştir. Gören gözler için bunda hikmetlerin gizli olduğunu ve Cenab-ı Hak kendi birliğini idrake kullarını teşvik etmiştir.⁵³

1.2. Âlemin Hüdusu

Âlem Allah'tan başka var olanların adıdır; çünkü alamet kökünden gelen âlem, yaratıcısının varlığını gösteren bir belirtidir.⁵⁴ Âlem; a'yan ve araz olmak üzere ikiye ayrılır. Aynlar kendi başına yer tutan ve kendilerini taşıyacak bir mahal olmaksızın var olabilen şeylerdir. Arazlar ise ancak başkasına bağlı olarak yer tutan ve kendi varlığını hissettirecek mahalden ayrılması düşünülemeyen şeydir.⁵⁵

Aynlar iki kısımdır. Basit; buna cevher de denir bölünemeyen en küçük parçadan ibarettir. Mürekkep; buna da ne cisim denir en küçük mürekkep iki cevherden meydana gelir. Cisim iki cevherin birleşmesinden meydana gelir.⁵⁶ İki veya daha fazla cevherden teşekkül eden veya bir araya gelen şeydir. Araz lügatte

⁵¹ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 1: 46.

⁵² İbrahim Hakkı, *Marifetname*, 1: 46.

⁵³ İbrahim Hakkı, *Marifetname*, 1: 46.

⁵⁴ Nûreddin Es-Sâbûni, *Maturidiye Akaidi* (Ankara: DİB Yayınları, 2005), 61.

⁵⁵ Sâbûni, *Mâturîliyye Akaidi*, 61.

⁵⁶ Sâbûni, *Mâturîliyye Akaidi*, 62.

devamlı olmayan şeydir. Başkasına bağlı olarak yer tutabilen ve devamlı olmayan şeydir.

Cisim uzunluk, genişlik ve derinlik olmak üzere üç boyutu bulunan şeydir. Bu sebeptendir ki ayınların arazlardan ayrı kalması düşünülemez arazlarsa hadistir⁵⁷(yokken sonradan var olan şey)

Allah Teâlâ'ya cevher, cisim veya araz denilmesi mümkün değildir. Çünkü bu isimlerin manalarını Allah Teâlâ hakkında varid görmek muhaldir.

Erzurumlu İbrahim Hakkı Marifetname'nin Mukaddime bölümünün başında yaratılışla ilgili Kur'an-ı Kerim'den ayetlere yer vererek konuya başlamakta ve Allah'ın varlığını ve âlemin yaratılışını izah etmektedir.⁵⁸

Marifetname'de yer alan ifadeye göre, kainatı yaratan Cenab-ı Hak'ın, bu yüksek eseri üzerinde derin düşünmeyi, bu âlemi sırf zatının bilinmesine vasıta olsun diye yarattığını ve bütün varlıklarda, görebilen gözler için hikmetlerle dolu gizlilikler bulunduğunu ve kendi vahdaniyetini (birliğini) idrake, kullarını teşvik ettiğini bildirir.⁵⁹

İbrahim Hakkı'ya göre Cenab-ı Hak, ehadiyyet (birlik) mertebesinde bir kenz-i mahfi (gizli hazine)⁶⁰ iken bilinmesini istemiş *“Ben gizli bir hazineydim; bilinmek istedim, mahlûkatı yarattım.”*⁶¹

Daha sonra ruhlar ve cisimler âlemini yaratıp kendi nurundan bütün mahlûkattan önce yokluk âleminden yeşil bir cevher var etti.”⁶²Cenab-ı Hak kendi nurundan latif bir cevher var edip, bütün kâinatı bu cevherden sırası ile yaratmıştır. Daha sonra bu cevhere muhabbeti ile bakınca, o cevher hayâsından eriyip su gibi akmış; üste çıkan köpükten külli nefsi, sonra meleklerin ruhlarını, peygamberlerin ruhlarını, daha sonra sırasıyla evliya, arif, abid, mü'min, kâfir, cin, şeytan, hayvan, bitki ve tabiattaki ruhları yaratmıştır. Bu ruhlara belli mertebeler tayin etmiş, her ruh

⁵⁷ Sâbîni, *Mâtur İliyye Akaidi*, 62.

⁵⁸ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 1: 11.

⁵⁹ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 1: 11.

⁶⁰ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 1: 1.

⁶¹ Acluni, *Keşfü'l-Hafa*, 2/132.

⁶² İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 1: 1.

kendi cinsini bulup, kendi makamına gitmiş, böylece âlem-i melekût tamamlanmıştır.⁶³

Allah'ın bu cevhere tekrar bakmasıyla bu cevher tekrar erimiştir. Eriyen bu cevherin en üst köpüğüyle arş-ı a'zamı yaratmış, alttaki köpüklerden de sırasıyla kürsi, cennet, cehennem, yedi kat gök ve dört unsur (su-ateş-toprak-hava) yaratılmış böylece kâinatın yaratılması tamamlanmıştır.⁶⁴

İbrahim Hakkı, kâinatın varoluşunu bu şekilde izah ettikten sonra, Marifetname'nin başka bir yerinde ise kâinatın varoluşunu sudûr nazariyesiyle açıklamaya çalışmıştır.

Marifetname'de nakledildiğine göre Cenab-ı Hak, önce küllî akıl da denilen ilk akılı yani ilk cevheri yaratmış bu cevhere üç adet bilgi vermiştir. Bu bilgiler; Allah'ı, nefsi ve ihtiyacını bilmektir. Bu üç bilginin her birinden başka şeyler var olmuş birden bir sudûr etmiştir.

Allah'ı bilmekten bir akıl daha var olmuştur buna ikinci akıl denir. Nefis bilgisinden küllî nefis, ihtiyaç bilgisinden ise bir cisim var olmuş, ona da Felekler Feleği ya da Atlas Feleği denir. Bu feleğin akılı ikinci akıl, nefsi ise küllî nefistir.

Bundan sonra sırasıyla Burçlar feleği ya da sabit yıldızlar feleği oluşmuştur.

Daha sonra sırasıyla Zuhal (Satürn) feleği, Müşteri (Jüpiter), Merih (Mars), Güneş, Zühre (Venüs), Utarit (Merkür) felekleri, bundan sonra Ay feleği vardır. Ay feleğinin akılı onuncu akıl da denen faal akıl, nefsi ise mutlak tabiattır. Ay feleğindeki akıl ve nefsin birleşiminden ay altındaki dört unsur olan ateş, hava, su ve toprak var olmuştur. Bu dört unsurda dört keyfiyet vardır. Bunlar: sıcaklık, soğukluk, yaşlık ve kuruluştur.

Bu dört unsurun birleşiminden ise maden, bitki, hayvan var olmuştur. Hayvan türünün en şerefli olan insanla kâinatın varoluşu son bulmuştur.⁶⁵

İbrahim Hakkı'nın evrenin varoluşuyla ilgili verdiği bilgiler, kendi dönemine ait olan teorileri nakletmekten ibarettir.

⁶³ İbrahim Hakkı, *M ârifetn âme*, 1: 5.

⁶⁴ İbrahim Hakkı, *M ârifetn âme*, 1: 6.

⁶⁵ İbrahim Hakkı, *M ârifetn âme*, 1: 26-27.

1.3. Allah'ın Sıfatları

Allah Teâlâ'ya iman etmek demek, O'nun zatı hakkında vacip olan kemal sıfatlarıyla, caiz sıfatları bilip, öylece inanmak, zatını noksan sıfatlardan münezzehtir (yüce ve uzak) tutmaktır. Allah, şanına layık olan bütün kemal sıfatlarla muttasıftır. Allah'ın sıfatlarının hepsi ezeli ve ebedi sıfatlardır. O'nun sıfatlarının başlangıcı da sonu da yoktur. Allah'ın sıfatları diğer varlıkların sıfatlarına benzemez. Her ne kadar isimlendirmede bir benzerlik varsa da, Allah'ın ilmi, iradesi, hayatı, kelamı; bizim ilim, irade, hayat ve kelamımıza benzemez. Biz Allah'ın zatını ve mahiyetini bilemediğimiz ve idrak edemediğimiz için Allah'ı isim ve sıfatları ile tanırız ve öylece inanırız.⁶⁶ Allah Teâlâ Kur'an-ı Kerim'de; "Gözler O'nu görmez; hâlbuki O gözleri görür; O, eşyayı pek iyi bilen, her şeyden haberdar olandır"⁶⁷ buyurmaktadır.

İbrahim Hakkı konu bağlamında Marifetname'de; Cenab-ı Hak eksik sıfatlardan (sıfat-ı selbiyeden) münezzehtir ve sübut sıfatlarla muttasıftır.⁶⁸ Âlemin bütün cüzleri kâinatın bütün zerrelere bütün yaratıklar onun kudret ve tedbiriyle idare edilmektedir.

Cenab-ı Hak birdir eşi ve benzeri yoktur. Yaratılmışlara ait olan yeme, içme, uyuma gibi hasletler onda mevcut değildir. Zamandan ve mekândan beridir. O'na bir cihet izafe etmek de uygun değildir. Suretten ve şekilden münezzehtir. Varlığının başlangıcı ve sonu yoktur. Varlığı kendisindedir. Bütün eksikliklerden de münezzehtir. Bu kâinat yaratılmadan önce O vardı. Cenab-ı Hak dilerse bu âlemi birden yok eder yine isterse tekrar yaratabilir. Hiçbir şey O'na zor gelmez O her şeye hükmeder. O'nun bir başkasından fayda ve zarar görmesi mümkün değildir. Bütün bunlar sıfatı selbiyedir ve Allah bütün bunlardan münezzehtir.⁶⁹ diyerek dile getirmektedir.

Allah'ın sıfatları akaid ve kelam kitaplarında çeşitli kategorilere ayrılarak incelenmiştir. Ancak biz burada sadece İbrahim Hakkı'nın Marifetname'de geçen ve Allah'a ait olan sadece Sübuti sıfatları yer almaktadır. Biz burada önce Allah'ın zati

⁶⁶ Saim Kılavuz, *İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş* (İstanbul: Ensar Yay, 2011), 35.

⁶⁷ En'am 6/103.

⁶⁸ İbrahim Hakkı, *Marifetname*, 1: 160-161.

⁶⁹ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 1: 30.

sıfatlarını açıklayıp daha sonra İbrahim Hakkı'nın değindiği sübut sıfatlarını izah edeceğiz.

1.3.1. Selbî Sıfatlar

Selbî sıfatlar, Allah Teâlâ'dan zatına layık olmayan manaları selbettikleri, nefyedip kaldırdıkları için bu isimle adlandırılmışlardır. Bunlara “*sıfat-ı tenzihîyye*” de denir.⁷⁰ Allah'ın bu sıfatları sadece O'na mahsus olup yarattıklarında bulunması mümkün olmayan sıfatlardır. Selbî sıfatları belli bir sayıya hasretmek mümkün değildir. Ancak bunlardan olumlu karşılıkları olan sıfatlar altı başlık altında incelenebilir. Bunlar; *Vücud, Kıdem, Bekâ, Vahdâniyet, Muhâlefetünli'l- Havâdis ve Kıyâmbi-Nefsihî*'dir.

1.3.2. Sübutî Sıfatlar

Ezeli olarak Cenab-ı Hakkın zatı ile kâim olan ve insan zihnine O'nun zatının anlaşılması hususunda yeni bir mefhum ve kazandıran sıfatlar *sıfat-ı sübutîye* denir. Bu sıfatlar ayrıca *Sıfat-ı Zatiyye, Sıfat-ı Meanî, ve Maneviyye* isimleriyle adlandırılır.

Allah'ın Sübutî sıfatları Allah'ta zorunlu olarak kemal eden sıfatlardır. Sekiz tanedir. Bunlar şu şekilde izah edilmektedir. Bu sıfatlar diğer varlıklarda da vardır ancak Allah'tan farklı ve sınırlı bir düzeyde mümkündür.

1.3.2.1. Hayat

Hayat, diri ve canlı olmak demektir. Allah Teâlâ'nın hayat sahibi olduğunu ifade eden bu sıfat Allah hakkında vâcip, zıddı olan memat yani ölmek ise mümtendir.

Hayat sıfatı, Cenab-ı Hakk'ın varlık âlemi ile ilgili olan diğer sıfatlarla muttasıf olmasına esas teşkil eden bir kemâl sıfatıdır. İlim, irâde, kudret ve diğer kemâl sıfatlarıyla muttasıf olan Allah'ın hayat sahibi olması vaciptir, aklen zorunludur. Hayat sıfatına sahip olmayan zatın diğer sıfatlarla muttasıf olması muhaldir.⁷¹ Hayat sahibi olduğu aklen sabit olan Allah'ın bu sıfatla mevsuf olduğu şu

⁷⁰ A. Saim Kılavuz, “*Akaid*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul, 1996), 112.

⁷¹ Şaban Ali Düzgün, *Kelam El Kitabı* (Ankara, Grafiker Yay, 2012), 234.

ayet-i kerimeler de ifade eder: “Ölmek şanından olmayan O, Baki (Teâlâ)’ya güvenip dayan”⁷² “Kendinden başka ilah olmayan Allah, (ezeli ve ebedi olan) hayat ile diri, bakî ve zatı ile kâimdir.”⁷³ Allah’ın ölümsüz olmasıdır. Allah’ın kendine has bir hayatı vardır. Marifetname’ de hayat sıfatı için Allah’ın diri olduğu söylenmiştir.⁷⁴

1.3.2.2. İlim

İlim, bilmek demektir. Allah Teâlâ olmuşu, olanı, olacağı, geçmişi, geleceği, gizliyi, açığı, kısacası her şeyi bilir. O’nun ilmi yaratıkların ilmine benzemez, artmaz, eksilmez, O’na unutmaya arız olmaz. O her şeyi ezelde bilir. Ancak O’nun ezelde bilmesi, olayları o şekilde meydana gelmesinde tesirli değildir. Zira O ezeli olan ilmiyle onları nasıl var olacaklar ise öylece bilmiştir. O’nun bilmesi hiçbir zaman zorunluluğu meydana getirmez. Allah Teâlâ’nın olacak olan şeyleri önceden bilmesi onları o şekilde meydana gelmeye mecbur ettiği anlamına gelmez.

Allah, küllileri bildiği gibi cüz’ileri de bilir. O’nun ilminin daima değişen cüz’iyyata taalluku, Allah’ın ilminde değişmeyi gerektirmez. Çünkü O değişmekte olan şeylerin değişeceğini de önceden öylece bilir ve O’nun ilminde hiçbir değişme söz konusu olamaz.

Allah’ın ilmi, mahlûkatın ilmi gibi bir düşünce, fikir veya istidlal mahsulü olmaktan da münezzehtir. Çünkü O’nun ilmi zatının muktezası olan ezeli bir sıfattır.

İlim sıfatının zıddı olan bilgisizlik, cehalet, gaflet ve unutkanlık Allah hakkında muhaldir. Çünkü bunlar noksanlık alametleridir.

Bütün bu açıklamalardan sonra ilim sıfatı şöyle tarif edilebilir: Zat-ı Bari ile kâim olan ezeli, vücudi ve hakiki öyle bir sıfattır ki, onunla kâinatta vaki olmuş, olan ve olacak, külli halinde, toplu olarak veya ayrı ayrı münferid bulunan, gizli veya aşikâr olan her şey ve her türlü haller Allah Teâlâ’ya daima ve tam olarak ma’lum ve münkeşif olur.

İlim sıfatının taalluku ezeli olup diğer sıfatlardan daha umumi ve şümullüdür. İlim sıfatı, mümkünata taalluk ettiği gibi vacip ve müstahilata da taalluk eder. Yani

⁷² Furkan, 25/58.

⁷³ Al-i İmran, 3/2; Bakara, 2/255.

⁷⁴ İbrahim Hakkı, *Marifetname*, 1: 160.

her türlü malumata taalluk eder, bu taallukun malumata nispeti de eşittir. Kur'an'da üzerinde en çok durulan sıfat ilim sıfatıdır. Cenab-ı Hak her şeyi bildiğini, bilgisi dışında hiçbir şeyin bulunmadığını sıklıkla vurgular. Bu ayetlerden birkaçı şöyledir:

*“Allah her şeyi hakkıyla bilendir.”⁷⁵

*“(Allah) gözlerin hain bakışını, göğüslerin gizleyeceği her şeyi bilir.”⁷⁶

*“Kıyametin ne zaman kopacağına ilişkin bilgi O'na havale edilir.

*“Meyveler tomurcuklarından ancak O'nun bilgisi altında çıkar, dişi ancak O'nun bilgisi altında hamile kalır ve doğurur.”⁷⁷

*“Gaybın anahtarları yalnızca O'nun katındadır. Onları ancak O bilir. Karada ve denizde olanı da bilir. Hiçbir yaprak düşmez ki onu bilmesin. Yerin karanlıklarında da hiçbir tane, hiçbir yaş, hiçbir kuru şey yoktur ki apaçık bir kitapta (Allah'ın bilgisi dahilinde, Levh-i Mahfuz'da) olmasın.”⁷⁸

*“Sözümüzü gizleyin yahut onu açığa vurun; (fark etmez). Şüphesiz Allah, sinelerin özünü(kalplerde olanı) hakkıyla bilir. Yaratan bilmez mi? O en gizli şeyleri bilir, (her şeyden) hakkıyla haberdardır.”⁷⁹

1.3.2.3. Semi

Semi', Cenab-ı Hakk'ın işitmesidir. Allah Teâlâ'nın hakkında vacip olan bu sıfatın zıddı sağırlıktır. Bu da bir eksiklik olduğu için her türlü eksik sıfatlardan münezze olan Allah hakkında muhaldir, imk ânsızdır.

Allah işitmek için bir takım uzuvlara gerek olmaksızın görür ve işitir. Dolayısıyla O'nun işitmesi bizimkilere benzemez. O'nun bir şeyi işitmesi başka şeyleri işitmesini engellemediği gibi, işitmek için kulak, sinir, beyin gibi maddi alet ve uzuvlara da muhtaç delildir. Biz O'nun işitici olduğuna inanır, mahiyet ve keyfiyetini araştırmayız. Çünkü bunu bilmekle yükümlü olmadığımız gibi bilme imk âna da sahip değiliz.

İşitilmek şanından olan her şeyi işitilmesi, O'nun kemâl sıfatlarından birisidir. Allah'ın her şeyi işitmesine denir. İbrahim Hakkı Cenab-ı Hakk'ın Semi sıfatıyla

⁷⁵ Enfal 8/75.

⁷⁶ M ümin 40/19.

⁷⁷ Fussilet 41/47.

⁷⁸ En'am 6/59.

⁷⁹ M ülk 67/13-14.

Allah'ın her şeyi işitici olduğunu gizli ve açık her sesi işittiğini belirtir. Allah'ın işitmesi ise ezeli ilmindedir fani değildir.⁸⁰

Allah kendisinin işiten olduğunu Kur'an-ı Kerim'de birçok ayette ifade eder;

**“Allah, size emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor. Doğrusu Allah, bununla size ne güzel öğüt veriyor! Şüphesiz ki Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir.”⁸¹*

1.3.2.4. Basar

Basar Allah'ın her şeyi görmesi demektir. Allah Teâlâ görülmek şanından olan her şeyi görür. Hiçbir şey Allah'ın görmesinden gizli kalmaz. O, görmek için göze, ışığa vb. maddi şeylere muhtaç olmadığı ve O'nun görmesi hiçbir zaman mahlûkatın sıfatları ile mukayese edilemeyeceği için, O'nun görmesi hiçbir şey engellemez. Gizli olanı da açık olanı da aynı şekilde görür. Marifetname'de bu sıfat Allah'ın görücü oluşundan karanlıkta ve ışıktaki, açık ve gizli olsun her şeyi ve hepsini gördüğünden bahseder. Allah'ın bu görme sıfatı ve bir alet vasıtasıyla değildir. Allah'ın duyması için kulağa ihtiyacı olmadığı gibi görmesi için de göze ihtiyacı yoktur. Allah bütün bunlardan beridir, arınmıştır.⁸²

1.3.2.5. İrâde

İrâde, dilemek, bir şey üzerinde karar kılarak onu yapmaya veya yapmamaya azmetmek manasına gelir. Allah yaptığı işlerde irade sahibidir, dilediğini yapandır. İrâde sıfatı Allah hakkında vacib, irâdenin zıddı olan zorunluluk, mecburiyet ve cebr ise muhaldir.

Zat ve sıfatlarında mahlûkattan hiç birine benzemeyen Cenab-ı Hakk'ın irâdesi, tam ve kâmindir. Bu kâinatı da ezeli irâdesiyle yaratmıştır. Hiçbir şey O'ndan ışığın güneşten ve ısının ateşten çıkması gibi izdîrari, zorunlu ve mecburi olarak zuhur etmemiştir. Bilakis O, her şeyi ezeli irâdesinin bir tecellisi olarak, dilediği

⁸⁰ İbrahim Hakkı, *Marifetname*, 1: 161.

⁸¹ Nisa 4/58.

⁸² İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 1: 161.

zamanda ve şekilde yaratmıştır. Allah'ın irâdesi hiçbir mahlûkatın irâdesine benzemez.⁸³

İrâde sıfatı yalnız caiz olan şeylere taalluk eder. Vâcib ve muhale taalluk etmez. Çünkü vacib ve müstahil olan şeylerin vücud ve âdemleri yani var veya yok olmaları zatlarının gereğidir. Zatının gereği var veya yok olan şeylerde iki taraf yoktur ki irâde sıfatı birini diğerine tercih etsin.⁸⁴

Ezeli irâde sıfatının taalluku da ezelidir ve Allah'ın ezelde irâde ettiği her şey Allah'ın ezeli olan ilmine uygundur. İlm-i ilahi değişmediği gibi irâde-i ilahi de değişmez.

Allah'ın dilediği şey zamanı gelince O'nun ezeli irâdesine uygun olarak aynen gerçekleşir.⁸⁵

Allah'ın her şeyi dilediği gibi yapmasını anlatan bir sıfatıdır. İbrahim Hakkı'ya göre Allah irade sahibidir. Ve dilediğini yapar. Eğer bir şeyi dilemezse o vakitte yapmaz. Kâfîratta her ne varsa Allah'ın iradesiyle var olmuştur. Hayır ve şer ne varsa O'nun dilemesiyle olur. O isterse bütün insanlar mümin veya kâfir olur ancak onların mümin ya da kâfir olması O'na hiçbir zarar getirmez. Allah'ın neden böyle yaptığı ise onun hikmet nazarıyla bakılması gereken bir konudur. O'nun dilediği olur dilemediği ise vücuda gelmez. Eğer Allah bir şeyin olması ya da olmamasını isterse onda hikmetler vardır bunun sırrını ancak Allah bilir. İnsan ancak Allah'ın bütün fiil ve işlerinde hikmet olduğunu bilir o nazarla hadiselerle yaklaşırsa rahat eder. Allah'ın iradesi ezeli ve ebedidir fani değildir.⁸⁶ “Allah dilediğini yaratır.”⁸⁷ ayeti bu hususu beyan ettiği gibi irâde sıfatına da delâlet eder.

1.3.2.6. Kudret

Kudret, Allah'ın sonsuz güç sahibi olması, bütün evrende irâde ve ilmine uygun olarak tesir ve tasarrufta bulunmaya kadir olması demektir. Bu sıfat Allah

⁸³ Şerafettin Gölcük, Süleyman Toprak, *Kelam Tarih Ekoller Problemler* (Konya: Dizgi Yay, 2011), 234-235.

⁸⁴ Gölcük; Toprak, *Kelam Tarih Ekoller Problemler*, 236.

⁸⁵ Gölcük, *Kelam Tarih Ekoller Problemler*, 237.

⁸⁶ İbrahim Hakkı, *Marifetname*, 1: 161.

⁸⁷ Al-i İmran, 3/47.

hakkında vacib, zıddı olan acz, müntenidir. Kâdim olan Allah'ın hadis olan âlemi yaratmış olması O'nun kudretini ispat eder; çünkü kudret olmadan hadislerin yaratılması düşünülemez olduğunu gösterir. Zira fiil sahibinin fiile muktedir olması gerekir.⁸⁸

Bu kânatın varlığı ve âlemde görülen üstün yaratılış, Allah'ın kudretinin eseridir ve O'na delalet ettiği gibi Kur'an'da da Allah'ın kudretini ifade eden pek çok ayet-i kerime mevcuttur. Bunlardan “*Şüphesiz Allah her şeye hakkıyla kadirdir.*”⁸⁹ Ayeti Kur'an'da muhtelif yerlerde tekrarlanmaktadır.

Allah'ın güç sahip olmasına denir. Müellife göre Allah güç sahibidir ve her şeye kadirdir. O mümkün olan her şeyi yaratır. Allah dilerse ölüyü diriltir diriye öldürür. İsterse yeri ve göğü yok eder isterse tekrardan yaratır. O'nun kudret sıfatı ezeldir fani ve hadis yani geçici değildir.⁹⁰

1.3.2.7. Kelam

Kelân; nefiste kâim olan (bulunan) ibare ve ifadelerin kendisine delalet ettiği sözdür. Kelam; Cenab-ı Hakk'ın harf ve seslere ihtiyaçtan münezze olarak konuşması demektir.⁹¹ Kelam sıfatı Allah'ın zatı ile kaim ve ezeldir. Bu sıfat bir kemal sıfatı olduğu için Allah'ın onunla nitelenmesi vacib ve zorunludur. Kelamın zıddı olan sükût (konuşmamak) ve dilsizlik ise O'nun hakkında imkânsızdır. Cenab-ı Hakk'ın Kelam sıfatının mahiyeti bizce bilinmez. Ses ve harflerden meydana gelmiş değildir. Kelam sıfatı ilim sıfatı gibi vacibe, caize, müstahile (imkânsız), vara (mevcude), yoğa (ma'duma) taalluk eder.

İbrahim Hakkı, diğer sübuti sıfatlarda olduğu gibi Allah'ın “Kelam” sıfatının da detayına girmemektedir.

Allah'ın kelam sahibi konuşan bir varlık olması anlamına gelen kelam sübut sıfatlarındandır. Allah mütekellimdir. Konuşur ancak bizim bildiğimiz manada değil söyler ancak bizim işiteceğimiz sözlerle değildir.

⁸⁸ Düzgün, *Kelam El Kitabı*, 237.

⁸⁹ Bkz. Nahl, 16/77; Nur, 24/45; Al-i İmran, 3/26; Ahkaf, 46/33; En'am, 6/17; Rum, 30/50.

⁹⁰ İbrahim Hakkı, *Marifetname*, 1: 161.

⁹¹ Düzgün, 238.

Müellife göre Cenab-ı Hakk'ın Tur Dağı'nda Hz. Musa ile konuşması da bu nevi'dendir. Cenabı Hak birçok peygamberiyle Cebrail aracılığıyla konuşmuştur. Ancak Hz. Musa'ya bizzat kendisi hitap etmiştir. Bu sebeple Hz. Musa'ya "kelimullah" yani Allah'ın kelamı denilmektedir. Allah'ın Kuran-ı da O'nun kelamıdır. İnsanlarla onun aracılığıyla konuşmaktadır. Yine Allah'ın Kelam sıfatı da ezeli ve ebedidir. Yarattılmış ve fani değildir.⁹²

1.3.2.8. Tekvin

Allah'ın yok olanı yokluktan var etmesi anlamına gelen bu sıfatı İbrahim Hakkı'ya göre Allah'ın her şeyi yoktan var etmesi anlamına gelmektedir. O bütün âlemi yaratmıştır. O'ndan başka da yaratıcı yoktur. Bütün yaratılmışların hareketlerini, durumlarını, aynı zamanda insanın itaat ve isyanını, iman ve küfrünü, hatta bütün hayır ve şerri de o yaratmıştır. Allah kullarına cüzi irade vermiş ve verdiği bu iradeyle bizi sorumlu kılmış. İnsanı istediği gibi davranmakta özgür bırakmış bunun karşılığında her iki âlemde de mükâfat ve cezaya tabi tutmuştur. Bütün yarattıklarının rızkını veren, öldüren ve diriltten de O'dur.

Bu sekiz sıfat, Allah'ın zatıyla var olan ezeli ve ebedi sıfatlarıdır.⁹³

1.4. Rızık

Sözlükte azık, yenilen, içilen, faydalanılan anlamına gelen rızık, dini bir terim olarak Cenab-ı Hakk'ın canlılara, yiyip içmek ve yararlanmak üzere sağladığı her türlü imkân demektir. Çoğulu erzaktır. Bu tanıma göre rızık, helal olan imkânların yanı sıra haram olanları da kapsar.⁹⁴

İbrahim Hakkı'nın rızık konusundaki görüşünü ele aldığımız zaman rızık işinde ve diğer bütün hallerde Allah'a tevekkül etmek gerektiğini söyler.

Rızık meselesi, insanlar için büyük bir beladır. Buradan bedenler zahmette, canlar güçlükler içinde, gönüller mahzun, akıllar meşguldür. Kazanılmasında çok güçlük ve keder çekilir, dünya sıkıntılı, hayat çekilmez olur. Başkasına boyun eğmek, yalvarmak, izzet-i nefsenden, hürriyetinden fedakârlık yapmak, hatta en ağır işlere, hakaretlere dayanmak, hemen her insanın rızık için katlandığı hallerdir. Halbuki

⁹² İbrahim Hakkı, *Marifetname*, 1: 160.

⁹³ İbrahim Hakkı, *Marifetname*, 1: 162.

⁹⁴ Kılavuz, *İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş*, 207.

Allah'a dönen ve O'na bu işte tevekkül eden, bütün bu zahmet, sıkıntı ve dertlerinden kurtulur.⁹⁵Diğer rızıkın tevekkülle bağlantılı olduğunu kişinin Allah'a rızık konusunda bağlandığı zaman Allah'ın rızıkına kefil olduğunu belirtir. Ayrıca rızık konusunda 4 noktayı düşünen ve onunla amel eden kimselerin rızık konusunda kalbine arız olan bütün keder ve sıkıntılardan kurtulacağını dile getirir. İbrahim Hakkı'nın değindiği 4 nokta şunlardır;

Bunlardan ilki Allah'ın Kur'an-ı Kerim'de bütün yaratıkların rızıkını tekeffül, taahhüt ettiğini bildirmiştir. İkincisi rızıkın bölünmüş, belli ve değişmez oluşudur. Müellife göre Levh-i Mahfuza yazılan bozulmaz. Kısmeti inkâr eder ve bozulacağını düşünürsen delalete düşersin.⁹⁶Üçüncü nokta rızıkın yaşamak için olduğudur. Cenab-ı Hak ikisini yani rızık ile hayatı beraber yaratmıştır. Bu ikisi birbirinden katıyen ayrılmazlar, tıpkı hayat gibi rızık da Allah'ın yanındadır, isterse verir isterse alır. İbrahim Hakkı'nın rızık konusunda değindiği son nokta ise Allah'ın kulunun rızıkına kefil oluşudur. Yaşamalarını sağlayan ona ayrılmış rızıkını mutlaka verir. Ömrü oldukça Allah'a olan kulluk borcunu ödemek için, rızıktan gıdadan beden kuvvet alır. Bu kuvveti de ya yeme içme olarak verir yada melekler gibi Allah'ı anma ile sağlar.

İbrahim Hakkı'nın rızık konusunda şöyle bir beyitle ele aldığını görmekteyiz:

Âlem i çinde ayan ve pinhan

Gelir elbette sana kısmet olan

Kişinin gece ve gündüz talebi

Olamaz rızık-ı kesirin sebebi

Rızıkına kâni olan ehl-i mezak

Olalar mazhar-ı ismi rezzak⁹⁷

⁹⁵ İbrahim Hakkı, *Marifetname*, 1: 126.

⁹⁶ İbrahim Hakkı, *Marifetname*, 1: 127.

⁹⁷ İbrahim Hakkı, *Marifetname*, 1: 129.

2. NÜBÜVVET

Nübüvvet üç temel esas olan usûl-i selâseden biridir ve bu inanç yapısının üçüncü kısmını teşkil etmektedir.

İslam kelamcıları Nübüvvet konusunda; nübüvvetin imkân ve ispatından, peygamberlerin görevlerine, peygamberlerin vasıflarından, peygamberlere itaat meselesine, mucizeden peygamber- vahiy ilişkisine kadar birçok konuyu bu başlık altında incelemeye tabi tutmuşlardır.

Peygamberler doğru yoldan ayrılmış kişi ve toplumları fitrat çizgisine çekmek için gönderilmiş hidayet önderleridir. Tarih boyunca insanlar çeşitli menfaatler uğruna toplumun kurallarına muhalif hareket ettikleri için bu davranışlarının bir sonucu olarak birtakım huzursuzluklara sebep olmuşlardır. Bu toplumsal yapı bozulduğu zaman Allah, peygamberleri aracılığıyla insanları fitrat çizgisine davet etmişlerdir.

Peygamberler, fert ve toplumun huzuru için görevlendirilmiş, insanların kendilerine örnek aldıkları kişilerdir. Bu sebeple Allah'ın tarafından konulan bir takım emir ve yasakları, örnek davranışlar sergileyerek insanlar bildirmişler, rehberlik etmişlerdir.

İnsanın peygamber gibi bir rehberden yoksun olduğu kendi haline bırakılması, onu toplumun düzenini bozan, kazanç ve bencillik duygularının esiri haline gelmiş bireyler kılar. Bu haldeki bir insan hem onu yaratan yaratıcıyı hoşnut etmeye çalışmaz hem de medeni bir teşkilatlanmanın gereği olan usulleri de yerine getirmemiş olur. Bütün bu eksiklikleri yerine getirmede peygamberler, Allah tarafından kanun koyucu ve düzenleyici olarak gereklidir. Peygamberlerin içtimai ve idari rolü dini öğretici olmasının bir neticesidir.

Nübüvvet bahsinde; nübüvvetin imkânı ve ispatı, peygamberlerin görevleri, peygamberlerin vasıfları, peygamberlere itaat meselesi, mucize, peygamber vahiy ilişkisine dair birçok konu yer alır.

2.1. Bütün Peygamberlere İmanın Gerekliği

Peygamberlere iman, amentüde sayılan altı iman esasından biridir. Peygamberlere iman demek, insanlara doğru yolu göstermek için Allah tarafından

seçilmiş kimselerin gönderildiğine ve bu kimselerin Allah'tan getirmiş olduğu bütün bilgilerin gerçek ve doğru olduğuna inanmak, peygamberlere özgü olan vacib, imkânsız ve caiz özellikleri bilip, öylece tasdik etmektir.

Cenab-ı Hak bütün Müslümanlara gönderdiği peygamberler arasında ayırım yapmadan inanmayı farz kılmıştır. Bu hususu Kur'an-ı Kerim'in çeşitli ayetlerinde peygamberlere iman etme hususunu şöyle dile getirmektedir: *“Biz Allah'a ve bize indirilene; İsmail, İshak, Ya'kub ve torunlarına indirilene, Musa ve İsa'ya verilenlerle Rableri tarafından diğer peygamberlere verilenlere, onlardan hiçbiri arasında fark gözetmeksizin inandık ve biz sadece Allah'a teslim olduk, deyin.”*⁹⁸Bir diğer ayet-i kerimede ise; *“Peygamber, Rabbi tarafından kendisine indirilene iman etti, müminler de (iman ettiler). Her biri Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine iman ettiler. Allah'ın peygamberlerinden hiçbiri arasında ayırım yapamayız. İşittik ve itaat ettik. Ey Rabbimiz, affına sığındık! Dönüş sanadır' dediler.”*⁹⁹

İslamiyet'te peygamberlerin bir kısmına inanıp, diğerlerini tasdik etmemek küfür sayılmış, ilk insan ve ilk peygamber olan Hz. Âdem'den son peygamber Hz. Muhammed (s.a.v.)'e kadar Allah'ın vahiy ve ilhamına mazhar olmuşlardır. İnsanlara tebliğe memur edilmiş olan bütün peygamberlere iman etmek farz olup İslam'ın diğer konularında olduğu gibi bu konuda da herkesi içeren ve tamamlayan vasfını göstermiştir.

Allah yarattığı hiçbir kulunu başıboş bırakmamış onları dünya kurulduğu günden beri doğru yola ileten rehberler göndermiştir. Bu seçilmiş kişiler insanlara hem önderlik yapmışlar hem de kendileri dinin uygulanabilirliğini bizzat yaşayarak göstermişlerdir.

Peygamberler insanları doğru yola iletmek için seçilmiş kişilerdir. Allah peygamberleri vasıtasıyla kurallara itaat etmeyen kullarını istikamete davet etmiştir.

Peygamberler insanların ve toplumun huzuru için görevlendirilmiş bizzat kendileri örnek olan şahsiyetlerdir. Allah'ın emir ve yasaklarını koyduğu kuralları bizzat tatbik eden bu ilahi elçiler her topluluğa Allah c.c. tarafından gönderilmişlerdir.

⁹⁸ Bakara, 2/136.

⁹⁹ Bakara, 2/285.

İnsan aklıyla Allah'ı bulsa bile yaratışındaki gaye ve hikmeti yaratıcıya nasıl kulluk edeceğini bir rehber olmaksızın bilemez. Bu sebeple Allah insanlar için peygamberler göndermiştir. İnsanın yaşadığı hayatı anlamlı kılan, onu yaratışının istekleri doğrultusunda yönlendiren, hazırlayan zatlardır.

Peygamberlerin ilki Hz. Âdem sonuncusu Hz. Muhammed (s.a.v.)'dir. Cenab-ı Hak bir biri ardınca peygamberler göndermiş bu elçiler hep birbirlerini teyit etmiş, bir birlerinin şeriatının tamamlayıcısı olmuşlardır.

2.2. İnsanların peygamberlere olan ihtiyacı

Peygamberlere iman etmek iman esaslarından olup farzdır. Allah Teâlâ'nın insanlar arasından seçtiği, insanları doğru yola sevk etmek, ilahi emirleri bildirmek için gönderilen zatlardır. Bu zatlar buldukları devre göre halka hakikati göstermeye çalışıp onlara ışık tutmuşlardır.

İnsanların delalet batağından kurtulup hidayete ermesi ancak hakiki bir rehber olan peygamberlerle mümkün olur. Bu gaye insanların peygamberlere olan ihtiyacını ortaya koymaya yetmektedir. Peygamberlerin onlara Allah'ın c.c. verdiği bazı vazifeleri vardır.

İbrahim Hakkı Marifetname'sinde peygamberlere iman konusuna şöyle değinmiştir. Sadece Hz. Âdem'in yaratılışı ve Efendimizin doğumundan bahseden İbrahim Hakkı Cenab-ı Hak'ın şöyle izah etmiştir. Allah ruhlar âlemini yarattıktan sonra cisimler âlemini yarattı. Arşı aladan karanlık perdelere kadar her şeyi düzenledi. Kâinatın her bir yerini meleklerle doldurdu. Sonra Cenab-ı Hak yeryüzünde renksiz, dumansız ateşten Can'ı (cinleri) yarattı ve onu yeryüzüne çoğalması için gönderdi. Dünyaya sığmayan cinler Allah'ın emriyle dünya semasında yaşamaya başladılar. Cinler gece ve gündüz Allah'a ibadet ederlerdi asla Allah'a asi olmazlardı. Fakat yeryüzünde kalan cinler bir süre sonra bozgunculuk çıkarmaya, kan dökmeye başladılar. İbadeti terk edip Allah'a isyan ettiler. Daha sonra Allah onlara azap edip hepsini yakmıştır. O zaman Allah'a çokça itaat ve ibadette bulunan iblis, yedinci kattaki semâya kaldırılmış ve orada Allah'ın rızasıyla cennete girmiştir. Daha sonra Cenab-ı Hak Hz. Âdem'i yaratıp meleklerin O'na secde etmesini emretmiş ve onu yeryüzünün peygamberi kılmıştır. Yalnızca iblis

secde etmediği için lanetlenmiş ve kıyamete kadar mühlet verilip Hz. Âdem'in büt ün sulb üne musallat onları yoldan çıkarmaya çalışmıştır."¹⁰⁰

Hz. Âdem'den 6 bin yıl sonra Mekke'de Hz. İsmail'in soyundan efendimiz doğmuş 40 yaşında peygamberlik verilmiş sonra gördüğü işkence ve eziyetler sebebiyle Medine'ye göç etmiş orada İslamiyeti yayarak 63 yaşında vefat etmiştir. Son peygamber olan efendimizin şeriatı kıyamete kadar bakidir.

¹⁰⁰ İbrahim Hakkı, *Marifetname*, 1: 26.

3. SEM'İYYAT

Sem'ıyyat ancak işitmekle öğrenilen, nakle dayalı din konularına denir. Dinde akılla ispatı yapılamayan konular kelim ilminde bu başlık adı altında yer alır. Bu konu başlığı altında; kabir hayatı, hesap, mizan, sırat köprüsü, şefaata, cennet-cehennem, ru'yetullah ve metafizik varlıklar gibi konular yer alır.

İslam düşüncesinde iman esaslarından biri olan ahiret inancı; birçok ayet-i kerimede Allah'a iman ile birlikte ve hemen onun akabinde yer alır; daha hayırlı ve devamlı olması yönü itibariyle ahiretin dünya hayatına göre önceliği vurgulanır.

Âhiret, "son" anlamında "evvel" kelimesinin mukabili olarak kullanılır ve Kur'an'da 110 yerde *el-âhira*, *el-yevmü'l-âhir*, *ed-dâru'l-âhira*, *en-neş'etü'l-âhira* gibi isimlerle zikredilir.¹⁰¹ Kelam ve felsefe kitaplarında başlangıç anlamına gelen mebd kavramının karşılığı "mead" kavramı da âhiret anlamında kullanılmıştır.

Âhiret hayatı, geniş anlamda kabir hayatını da içine alan, dünya hayatından sonraki bir hayattır. Diğer bir manada ise ikinci sura üflenmesiyle başlayan ve Allah'ın dilemesine bağlı olarak sonsuza kadar sürecek olan bir hayattır.¹⁰²

Âhirete iman Allah'a imanla birlikte tevhid inanç sisteminin temelini oluşturmaktadır. Kur'an, ahirete imanı Allah'a imanla zikretmiştir.¹⁰³ Kur'an'da âhireti inkâr etmenin Allah'ı inkâr etmekle birlikte aynı anlama geldiği vurgulanmıştır.¹⁰⁴

Sonrının da sonrası demek olan âhiret, yaratılan her şeyin sonu olduğu gibi sonlu olan dünyanın da bitimini ifade eder. Ölümde dünyanın sonudur. Kıyametin vuku bulmasıyla ölümler dirilir ve âhiret hayatı başlar ve artık hesap görülür. Ceza ve mükâfat verilir. Müminler kendileri için hazırlanmış cennete nimete ererler.

Âhiret hayatının temellendirilmesi, onun gerçekliğinin ve gerçekleşeceğinin izahı ve ispatıdır. Âhiret hayatının gerekliliği, onun hikmeti ve kaçınılmazlığının ifade edilmesidir. Âhiret hayatının gerekliliği, hal-i hazırdaki hayatın yetersizliği veya insanı tatmin etmekten uzak oluşuyla alakalıdır. İnsanın bu konudaki yetersizliği ve hoşnutsuzluğunun giderilmesinin akli olarak lazım olduğundandır.

¹⁰¹ Bkz., Topaloğlu, "Ahiret", I: 543-548.

¹⁰² Hüd 11/105-108.

¹⁰³ Bkz. Ali İmran, 3/113,114; Nisa, 4/38; Tevbe, 9/19 ;Haşr, 58/22.

¹⁰⁴ Bkz. Ra'd, 13/5.

Kaçınılmaz olan ise var olan yetersizliğin ve hoşnutsuzluğun kemâl ile ya da zevâl ile son bulmasına işaret eder.

Âhirete iman insan huzur ve güven verir. “*Her canlı ölümü tadacaktır.*”¹⁰⁵ ayeti hiçbir canlının ölümden kaçış kurtulacağı gibi bir durumun olmadığını gösterir. Ölümün bir son olmayışı sonsuz hayata bir perde bir kapı vazifesi olması ölümsüzlüğü arzu eden insan için bir çıkar yol bir rahatlama imkânıdır. Aksi halde yok olup fena bulmak insanın ruhunun kabul edebileceği bir durum değildir. Ebedi bir şekilde yanmak dahi olsa ruh var olmayı ister bu sebeple âhîret hayatı müminler için oldukça tesirli teskin edici özelliği olan bir konudur.

Âhirete iman eden kişi yaptığı hiçbir şeyin karşılıksız kalmayacağını bilir. Hesabın verileceği şuuruyla hareketlerine dikkat eder. Kötülerin cezalandırılacağını iyilerin mükâfatlandırılacağını bilir. Ayrıca hesap gününün varlığıyla karşılaştığı zorluklar karşısında teselli bulur. İnsanın boş yere yaratılmadığını bilir. Yaratılış amacına uygun yaşamaya gayret gösterir. Dünyanın geçici lezzet ve zevklerine takılmaz. Her şeyin imtihan olduğunu bilir ve ebedi hayatına hazırlık yapar.

Âhîret ahvalinin bu denli önemli olmasının bir sebebi de Kur’an’ın ilke ve hedeflerini pekiştirmede en güçlü değer olmasıdır. Yeniden dirilme ve kişinin yaptığı her hareketten sorumlu olması onun hesaba çekilmesi âhîrete inanmasını kolaylaştırır.

Âhirete inanan insan ayrıca ölümün bir son bulma, fena, çürüyüş değil başlangıç olduğunu bilir. Ölümsüzlüğü isteyen ve bu fitratla yaratılmış ruh elbet yok olup gitmeyi istemez ebedi olarak var olmanın gayesine düşer.

3.1. Kıyamet Alametleri

Sözlükte ayağa dikilmek anlamına gelen kıyamet, âhîrete doğru yol alıp tekrar hayata uyanmaktır. Efendimizin buyurduğu şekliyle insanın ölümü olan büyük kıyamet ve kâinatın yok olmasıyla ortaya çıkan küçük kıyamet varlıklarının yok olması ve daha sonra tekrar dirilmesidir.

Dünya hayatı kıyametin kopması ile sona erecektir. Ancak kıyamet kopmadan önce kıyametin yaklaştığına işaret edecek bir takım kıyamet alametleri meydana gelecektir. Bu alametler küçük ve büyük olmak üzere ikiye ayrılır. Küçük

¹⁰⁵ Ankebut, 29/57

alametler; zinanın açıktan işlenmesi, ehil olmayanlara görev verilmesi gibi pek çok olumsuzlukların meydana gelmesi şeklinde sıralanır. Büyük alametler ise, bozguncu bir kavim olan Ye'cüc-Mecüc'ün çıkması, ortalığa dehşet saçacak bir yaratık olan Dâbbetü'l-Arz'ın zuhuru ile dünyayı bürüyecek bir duman/duhân ve Deccal'in çıkmasıdır.

Kıyamet ve âhiret ahvali insan için gaybi bilgidir. İnsanlar bilmedikleri bir şeyi anlatırken gördükleri ya da duydukları şeyi örnek göstererek anlatır ve akla yatkın gelmesi için çoğu zaman görüp bildiğimiz bir şeye benzetilir. Kıyamet ve âhiret için de bu durum söz konusudur. Biz bu konuda Kur'an-ı Kerim ve hadislerdeki bilgiler dışında fazla itibar etmeyiz. Bizim bu bilgilerin aslına inanmak gibi bir sorumluluğumuz vardır onun keyfiyetini Allah bilir.

Kıyamet hem yok oluş hem de yeni bir hayatın başlangıcıdır. İlk surla yok olan her şey ikinci surun üflenmesiyle yeniden dirilir.

Kıyamet için sura üflemeyle görevli olan melek İsrâfil ilk nefhada sura üfleyecektir. Kıyametin kopmasından evvel şiddetli bir deprem olacağı bu depremin etkisiyle yerin çökeceği içindeki varlıkların dışarı fırlatılacağı Kur'an-ı Kerim'deki ilgili birçok ayette belirtilmiştir.¹⁰⁶Kur'an-ı Kerim'de kıyamet öncesi ve kıyametin kopmasıyla ilgili senaryolar mevcuttur.

Bu bilgiler ışığında Marifetname'de de bazı alametlerden bahseden İbrahim Hakkı kıyametin zamanının ve ahvalinin iki türlü olduğunu söyler. Birincisi gizli, diğeri ise açık alamettir.

Gizli alametlerin insanın gurur, şeref, namus, hayâ edep, utanma, sevgi, merhamet gibi duyguların ortadan kalkması şeklinde olacağını belirtmiştir. Ayrıca ahde vefa, cömertlik, takva sahibi olma, şeriata bağlı kalma konusunda insanların dini emirleri terk edeceğini söylemiştir. Dahası insanların giyim ve kuşam olarak ince elbiseler giyeceği, kadınların ve gençlerin fazla süsleneceği, kadınların erkekler gibi erkeklerin kadınlar gibi giyineceğini, kadınların erkeklerin işini yapacağı erkeklerin kadınların işleriyle meşgul olacağını, doğumların azalacağı, hayır ve bereketin azalacağı gibi hayır ve infak edenlerin sayısının da azalacağını, kötü insanların övülüp iyi insanların tahkir edileceği bir zamanın geleceğini söyler. Manen

¹⁰⁶ El- Zilzal, 99/1-2.

yaşanacak olan bu gizli alametlerin yanında bizzat açıktan yaşanacak alametlerin mevcudiyetinden de bahseder.¹⁰⁷

Deccal'ın çıkması, ay tutulmalarının artması, yeryüzünde kıtlığın baş g östermesi, ayrıca Dabbetü'l-Arz'ın, Ye'cüc-Me'cüc'ün, Zülkarneyn settini yıkıp yeryüzünde bozgunculuk çıkarması, yoğun bir dumanın etrafı saracağını, Hz. İsa'nın Şam'a inip orda Deccal'ı öldüreceği ve İslam şeriatını yeniden tesis edeceğini, Mehdi'nin çıkmasını ve kırk yıllık bir hüküm sürmesini ve Hz. İsa'yla buluşması ve Mekke'ye gidip Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ümmeti olarak vefat etmesini, Kâbe'nin yıkılması ve en son olarak da güneşin batıdan doğması olarak sıralar.

Bu alametlerin akabinde güzel bir kokunun yayılacağı bu koku sebebiyle oluşan rüzgârın müminlerin ruhları şenlendireceğini söyler.

Yeryüzünde Allah'ın şeriatı kalkacak, bütün insanlar cehalet içinde bir yüz yıl süreceği daha sonra Cenab-ı Hakk'ın sura üflemesi için İsrafil aleyhisselama emretmesi ve bu üfürülüştten sonra gökteki ve yerdeki bütün varlıkların bayılacağı, Kur'an-ı Kerim'in ifadesiyle:

**“Gök yarıldığı zaman, Yıldızlar saçıldığı zaman, Denizler kaynayıp fişkirtildiği zaman, kabirlerin içindekiler dışları çıkarıldığı zaman, herkes yaptığı ve yapmadığı şeyleri bilecek.”¹⁰⁸*

**“Onu göreceğiniz gün, her emzikli kadın emzirmekte olduğu çocuğundan geçer ve her hamile kadın da karnındaki çocuğunu düşürür. İnsanları sarhoş görürsün; halbuki onlar sarhoş değillerdir. Ne var ki Allah'ın azabı çok şiddetlidir.”¹⁰⁹* Buyurarak kıyametten haber verilmiştir.

3.2. Berzah Âlemi

İnsan hayatı, dünya, kabir ve ebedi hayat olan âhiret hayatı olmak üzere üç bölüme ayrılır. Kişinin ölümüyle onun âhireti de başlamış olur. Efendimiz (s.a.v.)' in bir hadisinde “ *Kabir, âhiret duraklarının ilkidir*”¹¹⁰ buyurmuştur.

¹⁰⁷ İbrahim Hakkı, *Marifetname*, 1: 27.

¹⁰⁸ İnfitar, 82/1-5.

¹⁰⁹ Hac, 22/2.

¹¹⁰ Tirmizi, *Zühd*, 5.

İslam inancına kişinin ölüm şekli hangi surette olursa olsun herkesin mutlaka kabir aşamasından geçeceğini haber verir.¹¹¹

Kabir hayatının ilk aşaması “Münker ve Nekir” adı verilen iki sorgu meleğinin ölen kişilere bazı sualler sormasıyla başlar. İmanlı ve ameli iyi olan kişilerin sorulan sorulara doğru cevaplar vermesiyle kabirlerinde cennete doğru bir kapı açılıp nimetler içinde mutlu bir hayat sürdürürler. Fakat imanı ve ameli iyi olmayan kimselerin sorulan sorulara doğru cevap veremeyişleri üzerine kabirlerinde cehenneme doğru bir kapı açılır, oradaki azap kendilerine gösterilir ve sıkıntılı bir hayata maruz kalırlar.¹¹² Bu sebeptir ki bir hadiste şöyle denilmektedir:

*“Kabir ya cennet bahçelerinden bir bahçe veya cehennem çukurlarından bir çukurdur.”¹¹³

Sözlükte “iki şey arasındaki engel” manasına gelen berzah kelimesi, eski bir coğrafi terim olarak “bir kara parçasının iki deniz arasında kalan dar kısmı (kıstak) anlamında da kullanılmıştır. Dini terim olarak ise ölümle başlayıp yeniden diriltilmeye (ba’s) kadar sürecek olan ara dönem, dünya ile âhiret arasındaki âlem ve kabir hayatı karşılığında kullanılır.¹¹⁴

Berzah kelimesi Kur’an-ı Kerim’de üç yerde geçmektedir. Bunlardan sadece birinde insanların ölümlerinden yeniden diriltilmelerine kadar sürecek olan ara dönemi hatırlatacak şekilde kullanılmıştır.

*“Nihayet onlardan birine ölüm gelince, Rabbim! Beni dünyaya geri gönderiniz ki, terk ettiğim dünyada Salih bir amel yapayım der. Hayır! Bu sadece onun söylediği (boş) bir sözden ibarettir. Onların arkasında, tekrar dirilecekleri güne kadar (devam edecek, dönemlerine engel) bir perde (berzah) vardır.”¹¹⁵

Dünya ile âhiret arasında yer alan üçüncü bir âlem olan berzah, bütün varlıkların tekrar dirileceği zamana kadar kaldıkları yerin adıdır.

İnsanın ölümüyle kabir hayatının başlayacağı şu hadiste bildirilmiştir.

*“Kabir, âhiret duraklarının ilkidir. Orada kurtulana ondan sonrası daha kolaydır. Eğer oradan kurtulamazsa ondan sonrası daha zordur.”¹¹⁶

¹¹¹ Kılavuz, *İslam Akaidi ve Kelam’a Giriş*, 318.

¹¹² Tirmizi, *Cenaiz*, 70.

¹¹³ Tirmizi, *Kıyamet*, 26.

¹¹⁴ M.Cüneyt Gökçe, “Berzah” mad, *DİA* (İstanbul: TDVY, 1992), 5: 525.

¹¹⁵ *Mü’minûn*, 23/99-100.

¹¹⁶ Tirmizi, *Zühd* 5.

İbrahim Hakkı'ya göre melekût âleminin en aşağısını oluşturan yoğun ve cisimlere yakın olan mücerret, berzah ve misal âlemi diye isimlendirmiş olduğu ölüm sonrası başlayan bir geçici hayattır.

Kişinin ölümüyle başlayan kabir hayatı her can içindir. Kıyamete kadar herkes kendi yerinde bekler.

*“Sabah ve akşam ateşe sunulurlar. Kıyamet koptuğunda ise *“Firavun ailesini azabın en şiddetlisine sokun”* denilir.¹¹⁷ Mealindeki ayet kabir hayatının varlığına dair delildir.

Kabir hayatına dünya ile âhiret arasında “engel” anlamına gelen “berzah” ya da “berzah hayatı” da denilir. Dünya hayatı da kabir hayatı da kıyametin kopmasına kadar devam edeceğine göre aralarında bir paralellik söz konusu olacaktır. Yani dünya hayatı ile kabir hayatı birbirine paralel devam edecektir.

Kabir hayatı, geçici olması yönüyle dünya hayatına benzerken, amellerin olmaması itibariyle de âhiret hayatına benzer.

Kabir hayatı insanın dünya hayatını son bulmasıyla başlar. Geçici bir süreç olan kabir hayatı sonsuz hayat olan âhiret hayatına bir basamak niteliğindedir. Ölen bir kimsenin kabirde suale çekilmesi azap veya nimetlendirilmesi bizzat âhiret âlemiyle ilgili olan hallerdir. Bu hallerin keyfiyeti bizlerce malum değildir. Hadislerde verilen bilgilerin dışında tecrübî bilgi ile elde edileceği için bu aşamada dünyadaki kanunlara ve yorumlara uydurmak gereksiz görülmüştür.

İbrahim Hakkı da bu konu üzerine bazı tespitlerde bulunmuştur. Hatta Cenab-ı Hakk'ın arşın altında birinci ve ikinci berzahı yarattığını insan bedenine girecek olan gelmiş ve geçmiş ruhların burada bulunduğuna dair bilgiler vermiş ve onların mahiyetini açıklamıştır.

İsrafil aleyhisselamın suruyla mum çukuru gibi kazılmış çukura benzetilen birinci berzahın, bedene girecek ruhlarla o düzenin yeri olmuşlardır. Uçan ruhların her biri mertebelerine göre o çukurların etrafında yaşarlar. Bu yorum orijinal bir bakış açısı getirmekle beraber alışagelmış bilgilerin dışında insan ufkunu genişletmiş ve merak uyandırmıştır aynı zamanda berzah âlemi için farklı bir tasavvur oluşturmuştur.¹¹⁸

¹¹⁷ El-Mu'min 40/46.

¹¹⁸ İbrahim Hakkı, *Marifetname*, 1: 15.

Kıyamet koştuktan sonra yeryüzü dümdüz olur ve genişler. Arş-ı a'zamin altında bulunan bu denizden insan menisi şekilde kırk gün yağmur yağar ve bütün yeryüzü deniz gibi dolduğunda, çamur tabakasında toprak olan bütün insan ve hayvan bedenleri o yağmuru çekip bütün organları bir araya gelerek ilk şekillerindeki yeryüzünde bakla gibi biterler. Daha sonra Cenab-ı Hak, sekiz büyük meleği diriltip İsrail (a.s.)'a sura üfürmesini emreder. İsrail sura öyle latif ve yumuşak üfler ki surun içinde sakin olan ruhlar hemen etrafa dağılarak, her ruh kendi bedenini bulur.¹¹⁹

İnsan aklının sınırlarını zorlayan kabir hayatı konusunda yapılması gereken en doğru şey Allah ve resulünün verdiği bilgileri tasdik edip orası için hazırlı yapmasıdır.

3.3. Haşr

Mahşer; Canlıların kıyamet gününde yeniden diriltip bedenlerine ruhlarının girmesiyle toplanacağı uçsuz bucaksız yerin adıdır Ruhun bedene girip toplanmasına ise haşr denir.

İnsanın sonlu dünya hayatının bitimiyle âhiret hayatının başlangıcına kadar kalacağı yerdir daha sonra insanın ebedi hayatı olan âhiret hayatı başlar.

İbrahim Hakkı'ya göre âhiret hayatı dünya hayatını son bulması İsrail aleyhisselamın ikinci kere sura üflemeyle başlar daha sonra Cenabı Hak yeryüzünü şiddetli bir rüzgârla dümdüz edecek ve mahşer yerini Dimeşk sahrasının bir yerinde yapar.¹²⁰ Arşın altında olduğu bildirilen denizden 40 gün bir yağmur yeryüzüne indirilir ve bütün dünyayı deniz gibi suyla doldurur. Yerde bulunan ve toprak olmuş olan bütün insan ve hayvan vücutları o yağmuru çeker ve sonra bedeninin bütün cüzleri yan yana gelip her cesed eskisi gibi yerde bakla gibi biter ve her beden evvelki olgun haline gelir. Sonra İsrail aleyhisselamın üçüncü kere sura üflemeyle bütün ruhlar etrafa yayılır ve her ruh kendi bedenini bulur. Bütün melekler, huriler, insanlar, cinler, şeytanlar ve hayvanlar bir anda dirilir ve mahşer yerinde toplanırlar.

¹¹⁹ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 1: 20.

¹²⁰ İbrahim Hakkı, *Marifetname*, 1: 28.

3.4. Mizan

Sözlükte; terazi ve ölçü anlamına gelen mizan, hesaptan sonra mahşerde herkesin amellerini yaptığı iyilik ve kötülüklerin miktarını tartmaya yarayan ilahi adalet ölçüsüdür. Ehl-i Sünnet Âlimlerine göre mizanın mahiyetini ve iç yüzünü kavramak mümkün değildir. Dünyadaki ölçü aletlerinin hiçbirine benzetilemez.

*“Tartıda iyilikleri kötülüklerinden ağır gelenler kurtuluşa erecek, hoşnut olacağı bir hayata kavuşacak, hafif gelenler ise cehenneme gideceklerdir.”¹²¹

Cehenneme gidenlerden mü’min olanlar, işledikleri suçun karşılığı olan cezayı çektikten sonra cehennemden çıkarılıp cennete konacaklardır.¹²² İlahi adaletin gerçekleşmesi amacıyla kurulacak olan mizan hakkında Kur’an-ı Kerim’de şöyle buyrulur:

*“Biz, kıyamet günü için adalet terazileri kurarız. Artık kimseye, hiçbir şekilde haksızlık edilmez. Bir hardal tanesi kadar olsa, onu (adalet terazisine) getiririz. Hesap gören olarak biz (herkese) yeteriz.”¹²³

*“Artık kimlerin (sevap) tartıları ağır basarsa, işte asıl bunlar kurtuluşa erenlerdir. Kimlerin de sevap tartıları hafif gelirse, artık bunlar da kendilerine yazık etmişlerdir; (çünkü onlar) ebedi cehennemdedirler.”¹²⁴

Bu vasıta ile her insanın günah ve sevabının azlık veya çokluğunu öğrenmiş olur. Mizan sevabı günahına karışmış olanlar içindir. Yoksa cennete girmesi kesin olanlarla cehenneme gidecek olan kâfirler için değildir. Mizan her ne kadar terazi ve ölçü aleti demek olsa da bu dünyadaki ölçü aletlerine benzetilemez. Allah’ın takdir ettiği şekilde amellerin tartılmasıdır. Onun mahiyetini ancak Allah bilir. Bizim bu konuda fikir yürütmemiz mümkün değildir.

Mizan hakkında İbrahim Hakkı’nın görüşlerine gelince mizandan şöyle söz etmiştir.

“Sonra Cenab-ı Hak insanların hesaplarını görerek mazlumun hakkını zalimden alıp onun iyilikleri varsa alır ve mazluma verir.”¹²⁵ Yoksa mazlumun

¹²¹ Kâri’ a, 101/6-7-8-9-10-11.

¹²² Kılavuz, s. 340; Topaloğlu, v.d. *İslamda İnanç Esasları*, 275.

¹²³ Enbiya, 21/47.

¹²⁴ Mü’minun, 23/102-103.

¹²⁵ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 1: 21.

günahlarını zalimlere yükler. Hesap görüldükten sonra cenabı hak, hayvanları tekrar toprak eder ve o zaman Kur'an-ı Kerim'in ifadesiyle kâfirler hayvanları kısıkanıp;

“Şüphesiz biz sizi, kişinin önceden elleriyle yaptıklarına bakacağı ve inkârcının, keşke toprak olaydım! Diyeceği günde gerçekleşecek olan yakın bir azaba karşı uyardık.”¹²⁶Derler. Sonra mahşerde iki direk üzerinde çok büyük bir terazi konur ki her direğin uzunluğu beş yüz yıllık yoldur. Bu terazinin her kefesi dünyanın büyüklüğü kadardır. Bu terazide mahşer gününde insanların iyilikleriyle kötülükleri tartılır. İyilikleri ağır olanlar cennete hafif olanlarda cehenneme gönderilir. Eğer Cenab-ı Hak kerem ve merhametiyle bağışlar veya peygamberler veliler âlimler ve Salihlerin şefaatine uğrarsa bu müstesnadır.¹²⁷Diye belirtmiştir. Müslümanların amellerinin tartılacağı mahiyetinin bilinmediği bir terazinin olduğuna inanmaları bu konuda yeterli olacaktır.

3.5. Soru

Cenab-ı Hak kemal sıfatlarıyla nitelenmiş, yarattıklarına asla zulmetmeyen yegâne adil, neyi, niçin ve ne şekilde yapacağını en iyi bilen gerçek ilim ve hikmet sahibi varlıktır. İtaatkârla günahkârı, mü'minle kafiri, iyi ile kötüyü eşit tutmamak O'nun adaletinin ve hikmetinin gereğidir. Bu sebeple Allah, insanları âhirette hesaba çekecek ve amellerini değerlendirecektir.¹²⁸Nitekim Kur'an'da hiçbir şeyin boşuna yaratılmadığı, iman edip güzel amellerde bulunanlarla yeryüzünde bozgunculuk çıkaranların, Allah'tan korkanlarla doğru yoldan sapanların bir tutulmayacağı, kör olanla görenin, iman edenle iman etmeyen bir sayılmasının mümkün olmadığı, kıyametin mutlaka geleceği fakat insanların çoğunun buna inanmadıkları belirtilmiştir.¹²⁹

Amel defterleri dağıtıldıktan sonra Allah'ın insanları şu beş şeyden hesaba çekeceğini Hz. Peygamber haber vermiştir: “Ömrünün nerede tükettiğinden, gençliğini nasıl geçirdiğinden, malını nerede kazandığından, malını nereye harcadığından, bildiklerini uygulayıp uygulamadığından.”¹³⁰

¹²⁶ Nebe, 78/40.

¹²⁷ İbrahim Hakkı, *Marifetname*, 1: 29.

¹²⁸ Kılavuz, *İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş*, 338.

¹²⁹ Bkz. Sad, 38/27; Mü'min, 40/57-59.

¹³⁰ Tirmizi, *Kıyamet*, 1.

İslam âlimlerine göre hesap sırasında çocuklara ve delilere soru sorulmayacaktır. Genel eğilime göre de müşrik çocukları hesaptan muaf tutulacaktır. Bunların dışında kalan diğer bütün mükellefler her şeyden önce imandan, kul hakkından sonra da ilahi haklardan sorguya çekileceklerdir.¹³¹

Mahşerde kişinin derecesine göre uzun ya da kısa süren bir bekleyişini ifade eder. Burada kişi aracısız bizzat Cenab-ı Hak tarafından hesaba çekilecektir.

Allah'ın dilediği hususları kullarına sorması şeklinde olan sual, bütün yaratıkların yaptıklarından hesaba çekileceği, Allah'ın mutlak adaletinin tecelli edileceği ve kimsenin kimsede kalmayacağı yerdir.

3.6. Sırat

Sözlükte; “yol, cadde, geçit” anlamlarına gelen sırat akaid terimi olarak cehennem üzerine kurulacak olan ve herkesin üzerinden geçmek zorunda olacağı bir köprü veya yol demektir.¹³²

Kur'an-ı Kerim'de *sırat* kelimesi sıkça geçmesine rağmen akaid kitaplarında kullanılan anlama açıkça delalet eder şekilde bir kullanımı söz konusu değildir. Müfessirler “İçinizden, oraya uğramayacak hiçbir kimse yoktur. Bu, Rabbin için kesinleşmiş bir hükümdür. Sonra biz, Allah'tan sakınanları kurtarıyoruz; zalimleri de diz üstü çökmüş olarak orada bırakıyoruz.”¹³³mealindeki ayetlerin *sırata* işaret ettiği görüşündedirler. Çünkü bu ayette herkesin cehenneme uğrayacağı bildirilmektedir.

Cenneti hak eden mü'minler için bu uğrama, sıratı geçmek suretiyle olacaktır. Sıratı geçemeyip cehenneme düşenlerden kâfirler, ebedi olarak cehennemde kalacak, günahkârlar mü'minler ise cezalarını çektikten sonra cehennemden çıkarılıp cennete konulacaklardır. Sıratın nasıl bir şey olduğuna dair hadislerde bilgi bulunmamaktadır. Biz onun mahiyetini ancak Allah bilir demekle yetiniriz. Onun kıldan ince ve kılıçtan keskin şeklinde nitelenmesi sahih hadislerde geçmez. Ancak böyle bir niteleme, onun üzerinden geçmenin zorluğunu ifade etmek için yapılmış olmalıdır.¹³⁴

¹³¹ Bekir Topaloğlu, “Ahiret” mad, *DİA* (Ankara: TDVY, 1995), 1: 546.

¹³² Topaloğlu ve Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, 281; Topaloğlu, v.d., *İslam'da İnanç Esasları*, 280.

¹³³ Meryem, 19/71-72.

¹³⁴ Kılavuz, *İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş*, 342.

Mü'minler, yaptıkları amellere göre kimi süratli, kimi daha yavaş olarak köprüyü geçecek, kafirler ve günahkarlar ise ayağı sürçerek cehenneme düşeceklerdir.¹³⁵

Konu bağlamında İbrahim Hakkı'nın görüşünü ele aldığımız zaman sıratı kıldan ince kılıçtan keskin bir köprü olarak tanımlamakta ve ayrıntılı bilgi vermektedir. Sıratın uzunluğu üç bin yıllık yoldur. Bunun bin yılı yokuş, bin yılı düz, bin yılı da iniş yoludur. Bu köprü, cehennem üzerine kurulur. Ve bütün mahşer halkı bunun üzerinden geçip giderler. Kimi şimşek gibi, kimi ok gibi, kimi at koşması gibi geçer gider. Kimi kötü yüklerini yüklenmiş olarak yürür kimi cehenneme düşüp yanar ve cehennem ise bağırır, der ki; ey mümin çabuk yürü geç. Çünkü senin nurun muhakkak benim ateşimi söndürür. Sonra bütün müminler sırat köprüsünü selametle geçerler ve Kevser havuzundan su içerler. Onda yıkanıp ayıp ve kusurlarından temizlenirler. Sonra cennete girerek herkes rütbe ve makamını bulur, onda ebediyen zevk ve sefa içinde kalırlar.¹³⁶ Diyerek konu hakkındaki görüşlerini dile getirmektedir.

3.7. Şefaaf

Sözlükte bir kişinin bağışlanması için af dileme, yardımcı olma ve aracılık yapma gibi anlamlara gelen şefaaf, terim olarak âhirette günahı olan mü'minlerin günahlarının affedilmesi, günahı olmayanların daha yüksek derecelere erişmeleri için peygamberlerin ve Allah katında dereceleri yüksek olanların Allah'a yalvarmaları, dua etmeleri ve bağışlanma istemeleri demektir.¹³⁷

Âhirette günahı sevabından çok olan cehenneme girme durumu olan günahkârlara sahip çıkarak onlar için Allah'a yalvarmak ve affedilmelerini sağlamak için Cenab-ı Hakk'ın bazı kullarına verdiği yetkidir şefaaf. Şefaaf yalnızca Allah'a ait olan bir haktır. O'nun izni olmadan kimse şefaaf hakkına sahip değildir. Allah'ın müsaade verdiklerinin dışında kimsenin böyle bir imkânı yoktur. Ayrıca şefaaf kâfirler ve münafıklar için geçerli de değildir. Şefaafın manası cennete girdirmek olduğu için bu insanlar için böyle bir durum söz konusu değildir. Şefaaf Cenab-ı Hakk'ın peygamberlerine bir ikramı niteliğindedir.

¹³⁵ Buhari, *Rikak*, 48-52; Müslim, *İman*, 81; İbn Mace, *Zihd*, 33.

¹³⁶ İbrahim Hakkı, *Marifetname*, 1: 29.

¹³⁷ Kılavuz, 343; Topaloğlu ve Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, 287; Topaloğlu, v.d. , *İslam'da İnanç Esasları*, 275-276.

Allah'ın peygamberlerinin derece ve kıymetlerini insanlara anlatmak için onların şan ve şereflerinin kıyamette bile olsa günahkârlara kabul ettirmek için onlara tanıdığı bir haktır.

Günahı olmayanların daha yüksek yerlere gelmesi için Allah'ın sebepsiz yere affetmesi koyduğu kurallara aykırı gelmemesi için bir kulunun onu affedeceğini ima eder. Suçu affetmeyi isteyen bizzat Allah'tır. Hem insanlara şefaatinin değerini göstermek istemektedir.

İbrahim Hakkı da şefaet konusunda efendimizin mahşerde Cenab-ı Hakk'ın kendisine bahsettiği liva'ül-hamd isimli sancağın altında ümmetinin toplanmasıyla efendimizin makamına geçirip şefaet edecektir. O sancak cennette bulunmakta hamd dağı üzerine dikilmiş uzunluğu bin yıllık mesafedir.¹³⁸ Diyerek konuya dair bilgiler vermiştir.

3.8. Cennet ve Cehennem

Sekiz tabakaya ayrılmış akla hayale sığmayan nimetlerin olduğu, dünyadaki nimetlerle kıyaslanamayacak mahiyetteki nimetlerle dolu hakiki müminlerin gireceği ve ebedi kalacağı yerin adıdır.

İbrahim Hakkı'nın görüşlerine gelince, letafet ve şiddette olan cennetleri tek tek tasvir etmekte adeta betimleyerek canlandırmaktadır.

Cennet nimetlerinin çeşitlerini ve cennet ehlinin iştahlandığı özlediği nimetler derhal önlerine gelir. Yüksek ağaçların sarkan meyveleri bir işaretle ellerine erişir ve her anda çeşitli meyvelerin lezzetini alırlar.¹³⁹

İstedikleri her yemek ve içkiyi derhal önlerinde hazır bulurlar cennet nimeti tasviri müminler için rengârenk süslenmiş ve döşenmiş¹⁴⁰ köşkler ve bu köşklere huriler vardır.

Cennete giren müminler ebediyen orada kalırlar hiçbir zaman çıkmazlar ve selam vererek tatlı konuşur dedikodu ile kimseyi usandırmazlar cennet ehli için ihtiyarlık ve ölüm yoktur elbiseleri eskimez gönülleri zengin gözleri toktur.

¹³⁸ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 1: 20

¹³⁹ İbrahim Hakkı, *Marifetname*, 1: 18.

¹⁴⁰ İbrahim Hakkı, *Marifetname*, 1: 19.

Cennet halkı her zaman emniyet ve huzur içinde tedbirlerden kazanma k lfetinden uzak,  z  nt   ve kederden arınmış illet ve hastalıklardan selamettedir sıhhat ve afiyette ebedi sevinç ve mutlulukları sonsuzdur.¹⁴¹

B  t  n cennetlerinin h  kimi ve hazinelerinin bek  isi sevimli ve b  y  k bir melek vardır ki; şekli insana benzer adı Rıdvan'dır. Cennetlerde gece g  nd  z olmaz. B  t  n cennetler bir an bile ışıksız kalmaz.  nk   cennetlerin tavanı Cenabı Hakk'ın Arşıdır. Arşın nurları her an orada parlar.¹⁴²

Cenab-ı Hak kudretiyle arş ve k  rsi altında ve yedi kat g  klerin  st  nde arşın nuruyla sekiz cennet yaratmıştır ki biri diğerinden  st  nd  r ve hepsinin alası Adn cennetlerin vasıflarını saymaya başlıyor.

Birinci Cennetin ismi D  u'l-Celal'dir ki beyaz incidendir. İkincisinin adı Dar  s-Selam'dır ki kırmızı yakuttandır.  ç  nc  s  n  n ismi Cennet'  l-Mev'a'dır ki yeşil zebercet'tendir. D  rd  nc  s  n  n adı Cennet'  l-Huld'dur ki sarı mercandandır. Beşincisinin adı Cennet'  n- Naim'dir ki beyaz g  m  ştendir. Altıncısının adı Cennet'  l-Firdevs'dir ki kırmızı altındandır. Yedincisinin adı Cennet'  l- Karar'dır sarı misktendir. Sekizincisinin adı Adn Cenneti'dir ki en g  zel l  'lu'dendir.

Adn Cenneti b  y  k bir şehrin ortasında ve y  ksek bir dağ  zerinde bulunan bir i   kale gibi b  t  n cennetleri i  erisinde ve ortalarında bulunmakta yeri hepsinden daha g  zel ve daha şereflidir cennetlerdeki nehirlerin  oğunun kaynağı buradadır. Sıddıkların ve Kur'an hafızlarının yeri burasıdır. Aynı zamanda Cenab-ı Hakk'ın tecelli ettiği yerdir.¹⁴³

Cennetleri tek tek tasvir etmiş cennetteki nehirler anlatılmış Kevser nehrinden bahsetmiş.¹⁴⁴ B  t  n cennetlerin derecelerinin Toplamı 6666 derecedir Kur'an-ı Kerim'in b  t  n ayetleri kadardır. Olduğunu, cennet ehlinin ezberledikleri Kur'an ayetleri kadar derecelere nail olacaklarını ve bu sebepten Kur'an hafızlarının cennet derecelerinin en y  kseğini bulacağı ve yerlerinin de Adn cennetinin ortası olduğunu belirtir.¹⁴⁵

¹⁴¹ İbrahim Hakkı, *M  rifetn  me*, 1: 18.

¹⁴² İbrahim Hakkı, *Marifetname*, 1: 19.

¹⁴³ İbrahim Hakkı, *Marifetname*, 1: 17.

¹⁴⁴ İbrahim Hakkı, *Marifetname*, 1: 17.

¹⁴⁵ İbrahim Hakkı, *Marifetname*, 1: 18.

Eserde müellifin bu çeşit benzetmelerinden maksat miktarlarını bildirmek değil, belki büyüklüklerini ifade edebilmek içindir. Çünkü onların sayılarını ve büyüklüklerini ancak onları yaratan Allah bilir.

Cehennem, kâfirlerin ve günahkârların cezalarını bulduğu yerdir. Yedi kısımdan müteşekkil olan kâfir, münafik ve müminlerin günahkârlarının azap göreceği bir yerdir. İnsanın aklına ve hayaline gelmeyecek derecede işkence ve ıstıraplarla dolu bu yerde kâfirler ebediyen kalacaktır. Günahkârlar ise günahları nispetinde belli bir süre kaldıktan sonra cennete gireceklerdir.

3.9. Ru'yetullah

Allah'ın âhirette görülüp görülmeyeceği meselesi, kelimelerin tartışılan ana konularından biridir. Sözlükte görmek manasına gelen ru'yet terim olarak Allah lafzının terkibinden oluşan ru'yetullah, kelamcılar tarafından “Allah'ın âhirette insanlar tarafından görülebilmesini” ifade etmek için kullanılan bir terimdir.¹⁴⁶

Ehl-i Sünnete göre âhirette mü'minlerin Allah'ı görmeleri aklen mümkün, naklen vaciptir. İnsan düşüncesi peşin hükümlerden ve dış çevrenin etkilerinden arınarak kendi başına kalsa, aksine bir hüküm bulunmadığı müddetçe Allah'ın âhirette görülmesinin imkânsız olduğuna hükmetmez.

Nakil ise Allah'ın âhirette görüleceğini ispat etmektedir ki ayetin mealî şöyledir; “*Yüzler vardır ki, o gün ışıl ışıl parlayacaktır, Rablerine bakacaklardır.*”¹⁴⁷ Allah Teâlâ'nın âhirette nasıl görüleceği bilinmez ve akılla idrak edilemez. Bu sebeple Sünni kelamcılar “O, bir mekânda, bir yönde olmadan, karşı karşıya olma (mukabele) bulunmadan, ışınlar göze gelemeden ve görenle Allah Teâlâ arasında bir mesafe mevcut olmaksızın görülür” demişler, O'nu görme olayında bu dünyadaki varlıkların görülebilmesi için gerekli şartların gerekmediğini ileri sürmüşlerdir.¹⁴⁸

İbrahim Hakî Marifetname'de ru'yetullah olayını savunmakta onun nasıl olacağını haber vermektedir. Görevli melekler haftada bir defa mücevher eğerlerle işlenmiş burakları müminlere getirir. Allah'ın selamını ve çağrısını bildirir ve müjde

¹⁴⁶ Yeşilyurt, *Kelam El Kitabı*, 511

¹⁴⁷ Kıyamet, 75/22-23.

¹⁴⁸ Kılavuz, *İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş*, 353.

verirler onlar da binip Adn cennetine yükselip giderler ve Cenabı Hakk'ın misafirhanesinde varıp ikram ve izzetlerini görüp çeşitli nimetlerini yiyip sözlerini işitip cemalini görürler ve o sözlerle görüşten o kadar zevk duyarlar ki cennetteki nimetleri unutur ve Allah'ın izniyle yine eski yerlerine dönerler.¹⁴⁹ Cennetteki nimetlerin en büyüğü en çok mutluluk vereni Allah'ın kendisini kullarına göstermesi olduğunu belirtmiş diğer nimetler Allah'ı görme nimeti yanında bir hiç olacağına dikkat çekmektedir. Ayrıca cennetteki her mü'min amelinin oranına göre Allah'ı görecek diye eklemiştir.

Anlatılan bu bilgilerin aklın delilleriyle kavramak ve mantıki çerçevede kıyas etmek doğru değildir. Çünkü sınırlı insan aklı bunları kavramaktan acizdir. Keyfiyetini yalnızca Allah bilir.

¹⁴⁹ İbrahim Hakkı, *M ârifetn âme*, 1: 18.

SONUÇ

İslam ilmine dair eserler kaleme almış kelim ilminde de eserler vücuda getirmiş olan Erzurumlu İbrahim Hakkı, dini ve pozitif ilimlerde saygın bir yer edinmiş büyük bir ilim adamı ve mütefekkindir. İslam dininin en önemli bir alanı olan kelim ilmine dair görüşler belirtmiş bir İslam âliminin görüşlerini açıklamaya çalışmak onun inanç eksenindeki görüşlerini ele almak son derece öneme haiz bir konudur.

Allah Teâlâ'nın bize lütfettiği sayısız nimetler içinde en önemli yeri işgal eden şüphesiz İslamdır. İslami ilimler içinde kelim bütün dini hükümlerin temelini teşkil etmesi sebebiyle en şerefli ve en mühim ilimler arasında yer almıştır. Dinimizin iman esaslarını bu denli önemsemesi insan için elzem oluşundandır. Aynı zamanda insanın kendini ve evreni kavrama sürecine yardım edecek yegâne ilimde odur. İnsanı en güzel şekilde yatan Cenab-ı Hak onu başıboş bırakmamış onun kalbini ve ruhunu muhafaza etmek için tertemiz bir inanç sistemi göndermiştir.

İnsan aklının ve mantığının kabul edeceği bu sistem ilk peygamber Hz. Âdem'den son peygamber efendimiz Muhammed aleyhisselama kadar aynı kalmıştır. Bu inanç sisteminin yegâne amacı insanı Allah'ın kulu olma bilincine ve mutluluğuna götürmesidir. Bu sebeple çalışmamızın temelini insanın temel ihtiyacı olan bu inanç sistemi üzerine bina ettik araştırmamızı bu konuda yoğunlaştırdık.

Kelim, başta Allah'ın zatı ve sıfatları olmak üzere, bütün varlıkların nasıl var olduklarını, varlıkların mahiyetini, varlıklarını nasıl devam ettirdiklerini, bu dünyadaki varlıklarının bir sonunun olup olmadığını, bu sonun nasıl olacağını; bütün bu ilişkiler bütünlüğü içerisinde peygamberlik müessesesinin yerini ve ilgili konuları inceleyen bir bilimdir.

Kelâmi inanç sistemin esasını oluşturan üçlü sistem içinde de; ilahiyât, nübüvvet ve sem'iyat konuları yer almaktadır.

İlahiyat başlığı altında öncelikle Allah'ın varlığı, birliği, sıfatları ve filleri; yani yarattığı varlık âlemiyle ilişkisi konu edilir.

İkinci temel konu olan nübüvvet başlığı altında, vahiy ve vahyi getiren melek ile tüm meleklere iman ve vahyin toplanıp yazıldığı Kur'an ile tüm ilahî kitaplara iman incelenir.

Üçüncü ana başlık olan Sem'iyat konusunda ise, ölümün bir son olmayıp, yeni bir hayatın başlangıcı olduğu, ebedi hayatın âhirette yaşanacağı, bu hayatın kıyamet denilen bir hadise ile başlatılacağı konuları işlenir.

Klasik yönetime uygun olarak biz de çalışmamızda aynı metodla kelim konularını ele almaya çalıştık. Öncelikle görüşlerini beyan edeceğimiz İbrahim Hakkı'nın hayatından, ilmi kişiliğinden ve eserlerinden bahsetmek suretiyle müellifimizi tanımaya çalıştık.

İlk olarak ilahiyat başlığı altında âlemin hüdusu, Allah'ın varlığı ve birliğini ve sıfatlarına dair konuları klasik yöntemle aldık. Daha sonra İbrahim Hakkı'nın bu konulardaki görüşünü belirtmeye çalıştık. Bazı konularda İbrahim Hakkı ayrıntıya girerken Allah'ın sıfatları konusunda sadece sübuti sıfatlara değinmeyi tercih etmiş bu konuda nazım olarak beyitler vermiştir. Ayrıca onun âlemin hüdusu ve yaratılış ile ilgili konularda bir takım hurafeye dayanan görüşlerinin olduğunu ve bilimle ispat edilemeyecek derecede, kaynak belirtmeden anlattığını tespit ettik. Tefsir ve Hadis ehlinin sözlerini olduğu gibi nakleden İbrahim Hakkı, bu konudaki mevzu hadisler, efsaneler, israiliyyat gibi bilim dışı literatürde kullanmıştır. Biz de müellifin bu farklı görüşlerini konunun içinde fazla teferruata girmeden, bazılarını alıntıyla yer verdik.

Nübüvvet başlığı altında bütün peygamberlere imânın gerekliliği, peygamberimizin nübüvvetini aynı metotla inceleyip İbrahim Hakkı'nın bu konudaki görüşlerini ve konuya dair yaklaşımlarını irdeleyip ele almaya çalıştık. İbrahim Hakkı'nın bu bahiste teferrüatlı bilgiler vermeyip, konuya dair kitabın içinde bulunan konular üzerinde görüşlerini yansıttık. Örneğin bizzat Peygamberlikle ilgili müstakil bir konu bulunmayıp işlediği diğer konuların içeriğinden irdelemeye çalıştık.

Sem'iyat başlığı altında ise kabir hayatı, haşr, mizan, sırat, şefaet, cennet-cehennem, ru'yetullah konularını ele aldık. Bu bağlamda bütün bu kelami konulara yaklaşımlarını izlediğimizde ihtilafli konulara bu bölümde daha fazla yer verdiğini, özellikle kabir hayatı ile ilgili farklı yaklaşımları olduğunu gördük. Bazen de bu konularda orijinal bir yaklaşım getirdiği için onun bu konularda verdiği bilgileri bu bölümde fazla kullanmadık. Bazı konuların hurafelere varacak kadar ayrıntıya girilmesine onun diğer kaynaklardan farklı bir bakış açısına sahip olduğuna şahit

olduk. Meselelerin özünde anlaşılır ve edebi bir dil kullandığını bazı konuları beyitlerle ele aldığına şahit olduk.

KAYNAKÇA

- Altıntaş, Hayrani, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, M.E. B. Yayınları, İstanbul, 1992.
- _____, *İslam Ahlâkı*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999.
- _____, *Mârifetnâme 'de Tasavvuf*, Cim-tay Matbaası, İstanbul, 1981.
- Arslan, Hulusi-Mustafa Bozkurt, *Sistemik Kelam*, Ankara, TDV Yay, 2015.
- Binark, İsmet-Sefercioğlu, Necat, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1977.
- Bingöl, Abdulkuddüs, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın İlim Anlayışı*, Felsefe Dünyası, sayı: 9, Ankara, 1993.
- Çağrı, Mustafa, "Ahlâk" mad. *DİA*, TDVY, İstanbul, 1989.
- _____, *Ana hatlarıyla İslam Ahlâkı*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1991.
- _____, "İbrahim Hakkı Erzurûmî" mad. *DİA*, TDVY, İstanbul, 2000.
- Çelebioğlu, Amil, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.
- Demir, Mehmet Suat, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerinin Risaleleri*, Aktif Ofset Matbaası, Erzurum, 2004.
- Diclehan, Şakir, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Er-Tu Matbaası, İstanbul, 1980.
- Düzgün, Şaban Ali, *Kelam El Kitabı*, Ankara, Grafiker Yay, 2017.
- Elmalılı Hamdi Yazır, *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meâli*, Sadeleştiren: M. Sadi Çöğenli-Nevzat Yanık, Huzur Yayınevi, İstanbul, 1996.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetname*, Elif Ofset Tesisleri, İstanbul, 1980.
- Gökçe, M. Cüneyt, "Berzah", mad, *DİA*, TDVY, İstanbul, 1992.
- Göçük, Şerafettin, Toprak, Süleyman, *Kelam Tarih Ekoller Problemler*, Konya, Dizgi Yay, 2011.
- Karahan, Abdülkadir, "Mutasavvıf ve Öğretici olarak Erzurumlu İbrahim Hakkı",

Doğumunun 300. Yılında Erzurumlu İbrahim Hakkı (içinde), Haz. Hikmet Eren, Hoca Ahmet Yesevi Ocağı Yayınları, Ankara, 2005.

Topaloğlu, Bekir, “Mârifetnâme” mad, *DİA*, TDVY, Ankara, 2004.

Topaloğlu, Bekir, Yavuz, Yusuf Şevki, Çelebi, İlyas, *İslam'da İnanç Esasları, İstanbul*, Çamlıca Yay, 2011.

Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Eser Kitab evi, İst, 1971, c. VII.

Yeşilyurt, Temel, *Kelam El Kitabı*, Ankara, Grafiker Yay, 2012.

Yıldız, Sakıp, “Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Ahlâk Anlayışı”, *AÜİİF Dergisi*, sayı: IV, Ankara, 1980.

Yüksel, Emrullah, “Erzurumlu İbrahim Hakkı'da Dini ve Pozitif İlimler Birbirini Tamamlar”, *AÜİF Dergisi*, sayı: XI, Erzurum, 1993.